

Samer og nordmenn

Etnisk interaksjon i vikingtid og tidlig middelalder

Vegard Skogheim

Masteravhandling i arkeologi
- Institutt for arkeologi, konservering og historie
UNIVERSITETET I OSLO

11/08-2014

Forsidebilde:

Same som overrekker gråverk til en nordmann av Jarle Bjørklund.

Samer og nordmenn

- Etnisk interaksjon i vikingtid og tidlig middelalder

© Vegard Skogheim

2014

Samer og nordmenn – Etnisk interaksjon i vikingtid og tidlig middelalder

Vegard Skogheim

<http://www.duo.uio.no/>

Trykk: Reprosentralen, Universitetet i Oslo

Sammendrag

Hvordan var forholdet mellom den samiske og den norske befolkningen i vikingtid? Og hvordan utviklet den seg til tidlig middelalder? Denne avhandlingen reiser spørsmål rundt, og er et bidrag til debatten om det samisk-norske forholdet. Forholdet blir her belyst gjennom en granskning av historie, etnografi og arkeologi. Historiekapitlet vil gjennomgå og drøfte et utvalg sagaer og andre historiske tekster. Hvordan samene og forholdet til nordmenn utarter seg i det skriftlige materialet blir drøftet med bakgrunn i disse tekstene. Deretter følger etnisitetskapitlet, der jeg tar for meg og drøfter hvordan etnografien blir brukt som forklaringsmodell for å belyse samisk-norsk interaksjon. Det siste kapitlet omhandler forholdet satt i et arkeologisk perspektiv, og hvordan man har tolket det arkeologiske materialet. Her gjennomgås en rekke funngrupper og hvordan de er blitt brukt i forskningen. Disse omfatter graver, smykker av østlig opphav, sølvdepoter, hellegroper og jernvinne.

Bildet som trer frem av de kildene som her har blitt gjennomgått, er at det samisk-norske forholdet i vikingtid og middelalder er preget av handel og samarbeid, men uten større kulturell utveksling. Det samiske og norske samfunnet har fungert som et symbiotisk forhold der den enes økonomiske spesialisering har kunnet fylle ut et behov eller marked hos den andre.

Forord

Så ble jeg da omsider ferdig. For det vil jeg gjerne takke alle tålmodige sjeler som har vært involvert. Spesielt må jeg takke veileder Christopher Prescott for tid og hjelpen han la ned for meg. Deretter må jeg rette en takk til Marit Green og spesielt til Christian Lindh, for selskap, gjennomlesning, faglige tilbakemeldinger og ellers artig samvær i Belleve. I tillegg må også Jarle Bjørklund få en takk for forsiden han lagde for meg. Det er flere som jeg burde takket og mer jeg kanskje burde snakket om, men for å være ærlig, nå har jeg egentlig bare lyst til å bli ferdig. Takk for meg.

- Vegard Skogheim

Innholdsfortegnelse

Sammendrag.....	V
Forord.....	VII
Figuroversikt.....	IX
1: Innledning.....	1
2: Samisk-norsk interaksjon i skriftlige historiske kilder.....	2
2.1: Metode.....	2
2.2: Teori og generell kildekritikk.....	3
2.3: Samene i sagalitteraturen.....	4
2.3.1: Ramsta-sagaene.....	4
2.3.2: Tåtten om Helgi Thorisson.....	7
2.3.3: Egilssagaen.....	7
2.3.4: Sagaen om vatsdølene.....	8
2.4: Øvrige islandske kilder.....	9
2.5: Snorres kongesagaer og Ågrip (Ågrip af Nóregs konunga sögum).....	12
2.6: Samene i andre litterære kilder.....	15
2.6.1: Historiae Norvegiae.....	15
2.6.2: Ottars beretning:.....	16
2.6.3: De norske middelalderlovene:.....	17
2.7: Sosial stratifisering i det samiske samfunnet?.....	17
2.8: Tolkning av de skriftlige kildene.....	20
3: Etnisitet.....	22
3.1: Etniske grupper oppstår ikke i et vakuum.....	23
3.2: Etnisk interaksjon.....	23
3.3: Tilblivelse av samisk og norrøn etnisitet i nord.....	24
3.4: Kommunikasjon og samarbeid mellom etniske grupper.....	27
3.5: Bytte av etnisitet og kreolisering.....	29
3.6: Problemer knyttet til bruken av etniske modeller.....	31
3.7: Konklusjon.....	32
4: Det arkeologiske materialet.....	34
4.1: Norrøne graver.....	35
4.2: De samiske gravene.....	37
4.3: Østlige smykker.....	43
4.4: Blandet etnisitet/kultur.....	44
4.5: Sølvddepoter og høvdingdømmer.....	47
4.6: De samiske offerplassene i Nord-Sverige.....	53
4.7: Tolkning av nordnorske sølvdepoter og nordsvenske offerplasser.....	55
4.8: Hellegroper.....	57
4.9: Den etniske grensen og bosetningsgrunnlag.....	60
4.10: Jernets rolle i nord.....	65
5: Konklusjon.....	67
Litteraturliste:.....	70

Figuroversikt

Figur 1: Kart over Nordland/Troms	33
Figur 2: Kart over Troms/Finmark	34
Figur 3: Kart over bjørnegraver.....	42
Figur 4: Kart over høvdingseter og sølvdepoter.....	48
Figur 5: Kart over hellegroper.....	58
Figur 6: Geografisk modell for bosetningsmønster.....	62

1: Innledning

På sine ferder i Europa og utenfor kom nordmenn i kontakt med en rekke forskjellige folk og kulturer. Her hjemme var man imidlertid til stadighet i kontakt med en annen folkegruppe, samene. Samene hadde en vesentlig forskjellig levestil fra de norske bøndene. Hvordan fungerte denne kontakten? Var den organisert eller var den sporadisk? Var den fredelig eller var den preget av vold? Kort sagt: Hvordan fremstår den samisk-norske interaksjonen i vikingtid og tidlig middelalder, gjennom det tilgjengelige kildematerialet?

Mitt syn er at mange konklusjoner i forskningen på samisk-norske forhold i jernalder/tidlig middelalder, har vært basert på kun én materialgruppe (se f.eks. Bruun 2007 (graver), Storli 1991 (østlige smykker i norrøne graver), Spangen 2005 (nord-norske metalldepoter)). I andre tilfeller er verkene dedikert til enten det samiske (se f.eks. Hansen og Olsen 2004; Schanche 2000) eller det norske materialet (Sjøvold 1962; 1974). Lokalhistoriske verk har vist seg å være overraskende detaljerte (f.eks. Bratrein 1989; Guttormsen 2005), men de begrenser seg geografisk og periodene jernalder og middelalder utgjør kun en mindre del. De er også ofte veldig deskriptive og drøfter sjelden problemstillinger. Dette er ikke ment som noen form for kritikk, men som et utgangspunkt for denne oppgavens metode: hva forteller kildene oss dersom man utvider forskningsgrunnlaget?

For å finne svar på disse spørsmålene har jeg valgt å gjøre en tverrfaglig undersøkelse med historie, etnologi og arkeologi. Oppgaven er også delt etter disse temaene. Det vil i hovedsak følges en egen metode og teori innad i hvert fagområde, men de overordnede trekkene vil bli presentert her. Dette utdypes i forkant av hvert kapittel, men jeg vil her gi en liten oversikt. Avhandlingen er hovedsakelig geografisk begrenset til Norges tre nordligste fylker, Nordland, Troms og Finnmark.

Først vil jeg gjennomgå det historiske materialet. Kildene har blitt valgt ut for å gi et noenlunde representativt bilde av det totale kildematerialet. De er også valgt ut etter hvor mye de omtaler interaksjon med den samiske befolkningen. Neste kapittel omhandler det etnografiske aspektet. Dette vil for det meste ta opp diskusjoner rundt etnisitet og bruk av etniske analogier i forskningen. Deretter følger det arkeologiske kapitlet som er viet til materialet og diskusjon av dette. Det har vært et mål å ta med så mange materialgrupper som mulig i diskusjonen, men enkelte gjenstands- og kulturminnekategorier har, grunnet plasshensyn, blitt utelatt, eller at en gjennomgang av disse ikke anses for å tilføye signifikant kunnskap. Samiske fangstboplasser i Sverige, og fangstanlegg for rein i det nordlige Skandinavia er eksempler på slike kulturminnegrupper som er i denne omgang ikke omtales nærmere.

2: Samisk-norsk interaksjon i skriftlige historiske kilder

Denne delen av oppgaven skal ta for seg de skriftlige historiske levningene som kan brukes til å kaste lys over samisk-norrøne forhold fra jernalder til tidlig middelalder. Teksten vil være bygget opp som følger: en kort introduksjon hvor begrepsbruk og kildeforhold tas opp, etterfulgt av et avsnitt der teoretiske og metodiske forhold tas opp. Deretter vil jeg gå igjennom de utvalgte tekstene ved å presentere, redegjøre og deretter kort drøfte de individuelle utdragene. Til slutt vil jeg drøfte tekstenes betydning og hva man eventuelt kan trekke ut og lære fra de i et større bilde. Begrepsmessig vil jeg holde det enkelt. Med historiske kilder menes her alle former for nedskrevet materiale, fra middelalderlover til Snorres kongesagaer. Selv om de går under samme betegnelse her, kan disse kildene være vesentlig forskjellige. Eksempelvis har vi lovene som ikke direkte sier oss noe om hvordan ting var, men heller hvordan de burde være. Motsatt av dette er sagaene som skulle fungere som beretninger om hendelsesforløp slik man mente det hadde gått for seg.

Ifølge Przemyslaw Urbańczyk (1992:53) er samene nevnt i omtrent 20 lengre og kortere tekster fra det første til det 13. århundre. Dette er på ingen måter et sikkert tall, blant annet fordi det ikke alltid er enighet blant forskere om når det faktisk er samer som er omtalt i tekstene (se f.eks. Nielssen 2012:87-88). Dette skal tas opp i mer detalj i kapittel 2.31. Følgelig er de tekstene som blir presentert her på ingen måte en fullstendig oversikt over samer nevnt i skriftlige kilder. De tekstene som er tatt med er valgt på bakgrunn av at de er oppfattet som de største, mest brukte, og minst kontroversielle kildene. I tillegg er det også med et utvalg av kortere tekster. Disse er med for å utfylle bildet av hvordan samene portretteres i både den norrøne og kristne litteraturen, og vise bredde i litteraturen. Med ett unntak, er det i disse tekstene alltid samene som blir omtalt av en norrøn eller kristen kilde. Dette gjelder alle skriftlige kilder helt opp mot vår tid. Selv de første oversiktsverkene (f.eks. Schefferus og Sundin 1956 [1673]) om samene er basert på vitneskildringer av misjonærer som jobbet for å kristne den samiske befolkningen.

2.1: Metode

Min metodiske tilnærming til de historiske kildene vil innebære at jeg går til oversettelser av de originale tekstene i sin helhet og ser på hvordan samer fremstilles, omtales, omgås og rollen de har i historiene. Tanken er at gjennom analyse av gjennomgangstemaene i tekstene, så vil disse gi et bilde av de faktiske forhold. Dessverre trenger ikke dette nødvendigvis å reflektere tiden de hevder å omtale, men oppfatninger om fortiden i tiden de ble skrevet ned.

Dette forårsaker igjen anakronismer i tekstene og det er tidvis utfordrende å skille mellom hva som er anakronismer og hva som representerer faktiske forhold. Når flere uavhengige tekster kommer med lignende opplysninger, virker det rimelig å kunne anta at det ligger en kjerne av sannhet rundt dette og at man da er på sporet av reelle forhold. Denne informasjonen kan også være til hjelp som supplement under den videre analysen av det etnografiske og arkeologiske materialet. For eksempel kan de hjelpe med å gi en viss pekepinn på om enkelte etnografiske sammenligninger er mer nærliggende å gjøre enn andre, eller forklare spredning eller sammensetning av det arkeologiske materialet.

En del av tekstene som skal benyttes kommer fra diverse sagaer. Dette inkluderer for eksempel fornaldersagaer, som Ramsta-sagaene, og islandske ættesagaer som Egils sagaen. Ved å gå gjennom originaltekstene fremfor å ta utgangspunkt i utdrag og tolkninger gjort av andre, vil forhåpentligvis kilden til feilslutninger og misforståelser som følge av forkortelser og utsnitt tatt ut av kontekst, bli så liten som mulig.

2.2: Teori og generell kildekritikk

Som det allerede er gitt uttrykk for, det teoretiske synet på de historiske kildene er at historiene som beretninger om faktiske hendelser, er svært usikre og må behandles deretter. De er ofte skrevet ned etter å ha gått på folkemunne i flere generasjoner og detaljer har således helt sikkert forandret seg gjennom årene. Enkelte deler av litteraturen, slik som skaldediktene, er mindre kontroversielle i studier av vikingtidens mentalitet og verdensoppfattelse (Lund 2009:16-17). Dette er fordi de er i verseform, som man har bevist at endrer seg svært lite selv over lang tid (Solberg 2003:18). Som det så vidt har blitt nevnt tidligere, så forteller ikke de historiske kildene oss noe om hvordan livet eller forholdene var på den tiden de er lagt til. Det de forteller oss er hvordan folk på tiden de ble skrevet ned (slutten av 1000-tallet og utover), *mente* det hadde vært (Kjeldstadli 1999:171; Solberg 2003:18) Snorres fortale er et godt eksempel på dette. Snorre selv gjør det klart for leseren i sin fortale at dette er begivenheter som, selv om man ikke kan være sikker på at de er sanne, går for å være sanne hos kloke menn. Med andre ord, det man var enige om at skulle ha skjedd, ikke hva Snorre trodde eller *mente* burde ha skjedd (Kjeldstadli 1999:174). Dette var trolig for å forsikre leseren om at verket ikke var fiksjon eller heltedikt. Likevel kan ikke Snorres fortale tas som en «garanti» for innholdet, da det neppe er en objektiv historie som ble overlevert (se f.eks. Steinsland 2005:54-57). Eksempelvis er det heller tvilsomt at historien om ladejarlene ville sett lik ut om de hadde fått skrive sin versjon (Holt 2011).

Lovmaterialet på sin side byr på andre typer utfordringer. Som nevnt ovenfor er ikke

lovene deskriptive kilder ovenfor sine omgivelser, men er normative forhold som er blitt kodifisert. Dette kan igjen brukes til å anta hvordan det kan ha vært. Eksempelvis når man oppretter en lov som forbyr oppsøking av samer for å bli spådd, kan en anta at dette var et fenomen som foregikk og som man ønsket å stoppe (Hansen og Olsen 2004:62; Mundal 1996:101-102). Det virker mest nærliggende å tro at forbudet gjaldt for et fenomen som eksisterte, men det bare én mulig forklaring. En annen kan være at dette var en lov mot et fenomen som man kjente til fra andre steder, og ikke ønsket på sitt område. Slik kan lovtekstene fort være mulige kilder til feiltolkninger dersom man baserer samenes utbredelse på hvor disse lovtekstene gjaldt.

Det viktigste grunnprinsippet i analysen av disse tekstene, er at det vil være nødvendig å vurdere hver enkelt tekst etter dens egne premisser. Konteksten en tekst har oppstått i kan være svært forskjellig fra en annen og således kan den ha andre kildekritiske utfordringer, og derfor en annen verdi som kilde. Noen kilder kan ha informasjon om faktiske forhold, mens andre kan fortelle oss om menneskers mentalitet og idéverden. På bakgrunn av dette vil beslutninger tas på hvor stor innflytelse de enkelte kildene bør få i den videre analysen.

2.3: Samene i sagalitteraturen

2.3.1: Ramsta-sagaene

Ramsta sagaene består av fire sagaer om slekten på Ramsta utenfor Namdalskysten (Hermann Pálsson og Schei 2002:7) og her skal på to av dem undersøkes nærmere. Ramsta-sagaene har et veldig eventyraktig preg, der skikkelser som drager, troll og Odin dukker opp. Det er likevel viktig å huske at de overnaturlige elementene i historien, antagelig var høyst reelle for mange mennesker på tiden de stammer fra. Disse sagaene kan derfor brukes til å si noe om deres tankeverden. Det er også, som vi skal se, grunn til å tro at enkelte detaljer kan vitne om faktiske forhold.

Den første, sagaen om Kjetil Høng, ble trolig skrevet på 1300-tallet og er bevart i pergamentskrifter fra 1400-tallet (Hermann Pálsson og Schei 2002:7). Samene nevnes i forbindelse med at Kjetil blir blåst nordover og strander ved gården til en mann ved navn Brune. Kjetil nevner i sitt kvad til Brune at han tror at stormen ble skapt med samisk trolldom. Brune tilbyr så Kjetil å tilbringe natten med datteren hans, noe Kjetil takker ja til. Resultatet av dette blir en sønn ved navn Grim. Siden ber Brune Kjetil om å gjemme seg fordi han venter besøk av venner som er samer. Disse kommer for å se på noen smørdaller som Kjetil hadde med seg. Det eneste vi får opplyst om samene er at de syntes smør var en fin rett og at «de ikke var smekre av utseende». Siden møter Kjetil på Guse, som omtales som «samekongen»,

når han utpå vårparten begir seg på veien hjem. Guse kom etter Kjetil i en slede med to reinsdyr. Møtet ender med at Kjetil dreper han. Interessant nok kommer det deretter frem at Guse var Brunes bror og «i fall Guses død var Brune kongemakten nærmest». Det synes derfor som om Bruse også var en same, selv om det aldri nevnes eksplisitt.

Bruken av ord som rise og troll forekommer hyppig i Kjetil Høngs saga og det er blitt lagt frem teorier av enkelte forskere, som for eksempel Hermann Pálsson, om at slike referanser er karakteristikk på samer (Hermann Pálsson 1997:16-17). Disse teoriene har møtt motargumenter fra Alf Ragner Nielssen (2012:87-88). For meg synes det som et skjønnsspørsmål hvorvidt en skal velge å tolke disse benevnelsene som tilnavn på samer. I enkelte tilfeller virker det plausibelt at benevnelsen troll har en sammenheng med samer, slik som tilnavnet «halvtroll» på Kjetils far. Usikkerheten står derimot langt sterkere når det gjelder de trollene som Kjetil møter i Finnmark. Her det nok en viss litterær frihet som man har tatt seg for spenningens del, eller for å innfri de ofte fantasifulle forestillinger man hadde om dette grenselandet i nord. Enda det er fra så sent som 1530, er landsdelen dekorert med fabeldyr og lignende i Olaus Magnus kart over Skandinavia, (se kart i omslag i Guttormsen 2005). Likevel synes det mest riktig ikke å legge for mye vekt på en eventuell sammenheng mellom «same» og «troll», slik Nielssen (2012:87) tar til orde for.

Om vi ser på innholdet i Kjetil Høngs saga er det tre detaljer som er spesielt interessante her. Den første er hvordan det tilsynelatende både er vanlig med, og aksept for et seksuelt samisk-norsk forhold. Kjetils far var muligens halvt samisk, og sønnen Grim er det definitivt. Nå er det viktig ikke å glemme at denne sagaen trolig ble skrevet ned på 1300-tallet, og sånn sett kun forteller oss om forholdene slik forfatteren(e) *mente* det hadde vært. Dette kan antyde at det i hvert fall i de kretser der sagaen ble nedskrevet, var en forestilling om at seksuelle, samisk-norske forhold ikke var veldig problematiske i det tidsrommet der sagaens begivenheter skal ha funnet sted. Nielssen (2012:89) har også tatt til orde for en slik tolkning av giftemål mellom samer og nordmenn i sagakildene. Den andre detaljen som kommer frem er at samer hadde interesse i jordbruksprodukter og at det ikke var noe de ofte kom over. Den tredje er at samer Brune synes å ha vært noenlunde bofast, i og med at Kjetil tilbringer hele vinteren hos ham og Ravnhild.

Sagaen om Orvar-Odd eksisterer i to versjoner. Den eldre, kortere versjonen er skrevet ned en gang på 1200-tallet, mens den lengre er bevart på dokumenter fra begynnelsen av 1300-tallet (Hermann Pálsson og Schei 2002:7). Sagaen er vesentlig forskjellig fra den om Kjetil Høng. For mens Kjetil holder seg til gården på Ramsta og Hålogaland/Finnmark, reiser Orvar-Odd rundt til det som må ha vært hele den kjente verden for forfatteren(e). Her nevnes

både Helluland i Canada, Jordan elven i Midtøsten og omtrent alt i mellom (Hermann Pálsson og Schei 2002). Alt dette gjør han gjennom de 300 årene han lever (Hermann Pálsson og Schei 2002:47). Odd, som er sønn av Kjetils sønn Grim, blir født og fostret opp i Sør-Norge før han reiser nordover til Ramsta for å besøke familien sin. Det er denne delen (Hermann Pálsson og Schei 2002:113-116, Oddvar-Odds saga kap. 4) av historien som vi skal konsentrere oss om her, ettersom det er i denne forbindelse at samene nevnes. Når Odd kommer til Ramsta får han møte broren sin, Gudmund, og nevøen Sigurd. Etter et møte med faren, Grim, der han får overlevert de magiske pilene som Kjetil tok fra Guse, drar Odd, Gudmund og Sigurd nordover med to skip på Bjarmelandsferd. De har god bær til de kommer til Finnmark der de blir liggende ved kysten i tre døgn. Litt opp på land her lå det «en mengde gammer». Den første morgenen går Gudmund og mennene på hans skip i land og trenger seg inn i «hver eneste gamle og raner samekvinnene. De [samekvinnene] finner dette ille og skriker mye.» De på Odds skip får høre om dette og vil også være med, men Odd lar dem ikke få gå i land. Odd spør Gudmund når han er tilbake om han var i land og Gudmund svarer da «Det var jeg og jeg har hatt mye moro av å få samekonene til å gråte, så kanskje du blir med meg i morgen?» til hvilket Odds svar er «Slett ikke.» Etter dette drar de videre til Bjarmeland og herjer der før de reiser hjem igjen. På tilbakeveien, utenfor Finnmark, kommer de om natten utfor et voldsomt uvær. De driver fra land og mennene får ikke en gang tatt ned masten fordi de de må øse og de begynner å frykte at de skal synke. I denne stund bestemmer Odd at man skal finne frem alt «samegodset» de røvet tidligere og kaste det over bord. De gjør så og ser godset forsvinne mot stormen. Like etter finner de igjen land, men uværet fortsetter og de kommer seg med nød og neppe unna.

Her er det to sentrale poeng. Det ene er den harde fremferden eller ønske om å delta i dette, som nordmennene foruten Odd, utviser ovenfor samene. Odd skal som tittelhelten stå for de korrekte moralske valgene og valget om å nekte sine menn å rane samene er med på å styrke dette bildet. Siden det synes som om alle unntatt Odd ønsker å rane samene, kan det virke som forfatteren mente dette var noe mange ville gjort og at bare de med en sterk moral kunne motstå. Det andre poenget er hvordan de tilsynelatende blir straffet for ugjerningen og bare så vidt slipper unna med livet i behold. Dette kan tolkes som en gudommelig straff for ugjerningen, men ettersom stormen tydeligvis kun er et resultat av den behandlingen som samene fikk, så virker det mer nærliggende å tro at det er samenes beryktede magiske evner som er på ferde. Frykt og sterk tro på samenes magiske evner er noe som vi skal se flere eksempler på.

2.3.2: Tåtten om Helgi Thorisson

Tåtten om Helgi Thorisson er en kort fortelling om en Helgi fra oslofjordområdet og Olav Tryggvasson, og kampen mot onde krefter. Til grunn for tolkningen her ligger Carl Christian Rafns (1826) oversettelse. Historien starter med at Helgi og brødrene hans tar skipet nordover til Finnmark for å handle «smør og flesk» med samene. Dette gikk vel og bra for seg. På hjemreisen kommer de utfor en kong Gudmund og hans følge. Kort fortalt er dette en hedensk gruppe. Dette kommer frem ved at de ikke kan røre ved vigslede og andre hellige gjenstander. Historiens moral er ganske klar; kristendommen er hedendommen overlegen, hedendommen er ond og urettferdig. Foruten å være en typisk fortelling som viser kristendommens overlegenhet ovenfor hedendommen, synes ikke synet på samene i denne historien å være spesielt negativt. Handelen er god og ganske nøkternt blir vi fortalt at Helgi dro til Finnmark med smør og flesk for å handle med samene. Tåtten er likevel med på å skape et bilde av nordområdene som usivilisert og fortsatt hedensk.

2.3.3: Egilssagaen

Til grunn for tolkningen ligger Hallvard Lies oversettelse fra 1951. I motsetning til Ramsta-sagaene er Egilssagaen langt mindre preget av å være ment som en eventyrfortelling og har ikke med fortellinger om overnaturlige vesener og krefter. Her er også kontakten med samene langt mindre personlig enn i Ramsta-sagaene. Et likhetstrekk er at vi igjen får høre om en person, Bjørgolv, som blir karakterisert som «halvt troll både i styrke og vekst og ætt». Denne Bjørgolv blir i en sammenkomst tiltrukket av en kvinne, Hilderid, som han gifter seg med mot henne og hennes families vilje (Lie 1951:36). Deres to sønner er Torolvs fiender i fortellingen.

I sagaen blir vi fortalt om hvordan høvdingen Bård, og senere Torolv, blir gitt kongssystemet på fjellet og retten til finneferden av kong Harald Hårfagre. Vi får høre hvordan Torolv går frem når han drar på finneferd. Fra denne første finneferden får vi høre at han tar med seg «nitti mann minst» og at «alt [skatt og handel] gikk for seg i forlikelighet og vennskap, men støyen gjorde òg sitt.» (Lie 1951:43). Siden dreper Torolv og mennene noen kylvinger¹ som, i tillegg til å drive handel med samene også hadde ranet enkelte (Lie 1951:43). Resten av sommeren sender Torolv mennene sine ut på sild- og skreifiske, samt etter sel og egg (Lie 1951:43).

Egilssagaen er forfattet en gang på midten av 1200-tallet, lenge etter handlingene den tar for seg skal ha skjedd, og har således enkelte anakronistiske trekk (Hansen og Olsen

¹ Det er litt usikkert hvem disse «kylvingene» er, men det virker rimelig å anta at det kan være en lignende folkegruppe som de voldelige kvenene Ottar nevner.

2004:61). For eksempel når Harald Hårfagre gir Bård, og senere Torolv, "kongssystemen" på fjellet og retten til finneferd (Lie 1951). Ordningen med sysselmenn ble nemlig ikke innført før slutten av 1100-tallet og den kongelige pretensjonen om enerett til skinnhandelen med samene kan ikke føres lengre tilbake enn til midten av 1000-tallet (Hansen og Olsen 2004:61). Det denne sagaen først og fremst viser oss er stormenns tilnærming til samene. Samene har en svært upersonlig rolle i historien og det er først og fremst rikdommen fra finneskatten og handelen som skildres. Det inntrykket en får er at finneskatten og handelen med samene var noe som var en svært viktig inntektskilde for stormenn i Hålogaland, og at man var villig til å gå svært langt for å tilegne seg retten til å drive den. Dette illustreres i hvor mye tid og arbeid Hilderid-sønnene bruker på å overtale Harald Hårfagre til å gi dem retten til finneferden, og hvor hardt Torolv går til verks for å bli kvitt kylvingene som også driver handel på «hans» område. Som en liten tilføyelse kan det være verdt å merke seg at Torolv sender sine menn ut på fiske, egganking og seljakt. Dette kan nyansere litt hva som lå i rikdommen til disse høvdingene. Dette er et poeng som skal tas opp i forbindelse med Ottars beretning senere.

Henvisningen til Bjørgolv som halvt troll finner jeg noe vanskelig å tolke som en henvisning til at han skal være halvt samisk. Hovedårsaken til dette er at stor styrke og vekst ikke er en karakteristikk som synes å passe med den stereotypiske samens. Vanligvis når en person som er referert til som en finne er det fysiske attributter som hurtighet, smidighet og liten vekst som går igjen, noe vi skal se flere eksempler på senere. Troll-referansen her synes heller å være en billedlig betegnelse på Bjørgolvs framferd overfor Hilderid og kanskje en forklaring på sønnenes svikefullhet. Alternativt kan tilnavnet være lagt til senere for ytterligere sverte ettermålet til Torolvs fiender. En tredje mulighet er også at den originale samiske koblingen har forsvunnet eller mistet relevansen gjennom årenes løp. I det hele tatt er denne usikkerheten som de mange tolkningsmulighetene som tilnavnet «halv-troll» gir oss, et godt eksempel på hvorfor man kanskje bør unngå å bruke de særlig aktivt som referanser til samer.

2.3.4: Sagaen om vatsdølene

Det tas her utgangspunkt i Sigurd Angell Wiiks oversettelse av sagaen om vatsdølene slik den foreligger i Lie 1951. I kapittel 10 i sagaen om vatsdølene følger vi Ingemund når han ankommer et gjestebud hvor det er en finnekone (samisk spåkone) som spår gjestene (Wiik 1951:315-317). Denne finnekona spår en motvillig Ingemund og forteller at det er hans skjebne at han skal finne sin storhet og fremtid på Island. Et merke han fikk av Harald Hårfagre etter slaget ved Hafrsfjord skal nå ligge på Island der han skal grunnlegge gården

sin. Det blir ikke eksplisitt sagt, men det antydes at spåkona med trolldom har fjernet smykket fra Ingemunds lomme og flyttet det til Island. Ingemund har liten lyst å dra til Island, men med tiden blir han mer og mer i tvil om hvor lurt det er å kjempe mot sin egen skjebne. Brødrene hans har reist og usikkerheten gjør at han tilkaller tre samer for å finne merket hans (Wiik 1951:319, kap. 12). «Ingemund lovte dem smør og tinn dersom de ville gjøre en sendeferd [dvs. en spirituell reise] til Island for han. Der skulle de lete etter bildet [merket] hans og fortelle han om landslaget.» Samene går med på dette. I den oversatte versjonen sier de «Det er en farlig ferd for finnekarene» (Wiik 1951:319), men i originalversjonen referer samene til seg selv som «semsveinar» (Mundal 1996:98). Andre del av ordet, sveinn, betyr ung man, men den første delen, sem, er en avledning av ordet same – samenes navn på seg selv (Olsen 1920). Samene ber om å bli stengt inne i et hus og at ingen må rope på dem. Etter tre netter går Ingemund inn til dem og det er tydelig at de har hatt en strevsom ferd. Det var vanskelig å lete etter merket til Ingemund for «stor makt var det i trolldommen til Finnekona.», men de har sett nok til at Ingemund vil kjenne seg igjen i landskapet når han kommer til riktig sted. Slik ender det med at Ingemund omsider bestemmer seg for å dra til Island.

Vatsdøla saga kommer igjen med en bekreftelse på kraften i samenes trolldom, eller troen på den sådan. Mer interessant er det at vi får høre hva samene vil ha for jobben, noe kildene sjelden opplyser oss om. Som i Kjetil Høngs saga og tåtten om Helgi Thorisson, så er det landbruksprodukter de gjerne vil ha. I tillegg vil de også ha tinn. Dette er den eneste av kildene som nevner tinn, men hva de skulle med tinn sies det ingenting om. Foruten at vi konkret får vite hva samene får ut av en handel, får vi også vite hva de kaller seg selv, og at de norrøne var klar over dette.

2.4: Øvrige islandske kilder

I Landnámabok kapittel 364 finner vi en kort notis om at en «Gunnstein ble siden skutt om bord på skipet sitt nord i Hemne, med en samisk pil som kom fra skogen.» (Nielsen 2012:188-189). At man skulle kunne se forskjell på en samisk og en norsk pil er sannsynlig, da samiske piler var forskjellig utformet av andre praktiske behov enn de norske (Wegraeus 1971). Gitt at det faktisk var en same som sendte avgårde pilen, er denne teksten spesiell fordi det er ekstremt sjeldent at samene opptrer aggressivt i tekstene. Alene kan ikke denne teksten fortelle oss mye. Om vi derimot setter den i kontekst med andre tekster, som henter om at samene ikke alltid var passive, kan den være med på å nyansere det totale bildet. Else Mundal (1996:104-105) viser til noen slike eksempler. Hun referer til en islandsk annal og en kort fortelling som hun tolker som eksempler på samisk vold mot norsk befolkning (Mundal

1996:104). Annalen stammer fra 1258 og henviser til at et skip ble angrepet og det meste av besetningen drept utenfor Finnmark. Kilden sier at to kvinner fra dette skipet returnerte til Norge etter 16 år. Fordi hendelsen skjer i Finnmark tolker Mundal det som at det er samer som står bak drapene (Mundal 1996:105). Den andre, korte fortellingen har en interessant episode hun mener må ha skjedd tidlig på 1200-tallet. Den står skrevet i Morkinnskinna under tåtten om Åsa-Tord (Flokenes og Titlestad 2001). Mundal (1996:105) oppsummerer det som «According to this source, Saamis once attacked and occupied the farm of one of the mightiest chieftains in Northern Norway». Dersom vi går til kilden og ser på selve historien, står det ikke i fullt så dramatisk eller tydelig som det Mundal legger opp til. Kort oppsummert er det en konflikt mellom Tord og en stormann, Ingemar. Tord tilkaller vennen Vidkun og det er denne Vidkun som når ber mennene reise og hente Sigurd Ranason, at «Dersom han har noko prov for å koma seg unna, minn honom på kven som dugde best då lappane tok garden hans.» (Flokenes og Titlestad 2001:263).

Disse tekstene antyder at konfliktnivået kan ha vært høyere enn det man kan få inntrykk av i for eksempel Egils sagaen. Ut i fra teksten synes jeg likevel at her Mundal (1996:105) trekker en noe forhastet konklusjon i forhold til den islandske annalen, siden det ikke nevnes noe om potensielle gjerningsmenn. En alternativ tolkning kan være at skipet kvinnene var på kan ha støtt på et annet fiendtligsinnnet skip på veien. Det er for eksempel dokumentert fra 1250 årene og utover at russiske og karelske grupper brukte samme skipsleia til angrep på Norge og skattlegging av samene (Guttormsen 2005:203; Hansen og Olsen 2004:218; Olsen 2011:31). Likevel, satt i sammenheng med den korte setningen fra Landnåma bok, kan samiske gjerningsmenn virke plausibelt om ikke av annen grunn enn at samene her angivelig utviste aggresjon. Når det gjelder opplysningene i tåtten om Åsa-Tord, er det litt mindre rom for alternative tolkninger. En mulighet er at det rett og slett ikke er samer det er snakk om. Det virker ikke urimelig å spørre seg om det ikke er muligheter for at det opprinnelig var snakk om kvener eller karelere. Etnisiteten her er en liten detalj som lett kan ha endret seg gjennom årene. Selv om vi antar at noe slikt ikke har skjedd, og at det faktisk var samer som tok gården, vet vi ingenting om omstendighetene. Var det for eksempel på samisk initiativ at gården ble okkupert? Eller svarte de til en annen norsk høvding? Det siste holder jeg som en god mulighet, da det blant annet kommer frem i Olav Trygvassons saga at høvdingen Raud har en flokk med samer som kommer når han trenger det. Ut i fra den informasjonen disse tekstene gir, virker det som en plausibel konklusjon at det forekom større, voldelige handlinger utløst av samene, men at de var sjeldne. Akkurat som alle andre folkeslag har nok også samene hatt individer som har vært villige til å ta til våpen, enten det

dreier seg om reaksjoner på urett eller utsikter for profitt.

I tåtten om Sneglu-Halla kommer det flere opplysninger som kanskje kan antyde at de som hadde rett til å drive med finneferd, til tider har vært hardhendte ovenfor samene. Teksten eksisterer i to versjoner, en i Morkinskinna og en i Flatøy-boka. Handlingen finner sted på Agdenes utenfor Trondheim. I begge får vi høre om Einar, sønn av Hårek på Tjøtta, som har fått finneferden av kong Harald (Harråde), men i Flatøy-versjonen er det en ekstra kommentar om samene. Under juleblotet vil kongen gjerne høre noen historier fra Einars turer til Finnmarken. I det følgende varierer oversettelsene. I Bjarne Fidjestøls (1984:20) oversettelse svarer Einar at det ikke er mye underholdning i historier om hvordan han denger *búfinna* eller fiskere. Mundal (1996:106) har tolket det som at det ikke var særlig spennende å høre om hvordan han drepte bufinnene og fiskere. I en gammel, dansk oversettelse fra 1820 av Finnur Magnússon er Einars uttalelse oversatt til «Det har jeg ikke Gaver til at fortælle, skjønt vi have spillet Fjeld-Finner og Fiskere ett eller andet Puds.» (Finnur Magnússon 1820). En nyere oversettelse gjort av Trond Gabrielsen (2007:149), går møtet mellom Einar og bufinnene fredelig for seg. «Stridens» kjerne er hvordan man skal tolke ordet «hnúskum» i originalteksten. Jón Viðar Sigurðsson (pers. kom.) mener at dette kan bety «å slåss» (hnúsku). Norrøne ordbøker har ikke gitt noen svar.

Interessant nok, i den versjonen av tåtten som står i Morkinskinna (Floksnes 2001) er hele denne passasjen utelatt. Det som er likt i begge versjoner er at Einar beskrives som en svært hard og voldelig mann, og en episode der han forteller om at han drepte noen islendinger, fordi han mente de hadde drevet handel med samene (Fidjestøl 1984:20; Finnur Magnússon 1820:20; Mundal 1996:106). Det er grunn til å anta at historiene om plaging av samene er et senere tillegg. Flatøyboka er skrevet ned på slutten av 1300-tallet (Bendiktsson 1959:412-413), mens Morkinskinna er skrevet ned en gang rundt 1220 (Hødnebo 1966:704-705). Tåtten om Sneglu-Halla er lagt til i Flatøyboka kanskje så sent som på slutten av 1400-tallet (Bendiktsson 1959:413). Dette gjør det nærliggende å tolke opplysningene om plaging/drap av samer i Flatøyboka som en senere litterær konstruksjon. Det er derfor grunn til å tro at dette er noe som gjenspeiler forhold på 1400-tallet, eller er anakronistiske forestillinger man hadde på 1400-tallet om tidligere tider. Foruten dette, kommer det igjen en bekreftelse på hvor viktig finneferden var, når Einar var villig til å drepe flere menn bare fordi han mistenkte de for å ha handlet med samene. Termen «búfinn» byr også på enkelte spørsmål. Betyr dette at enkelte samer var bofaste? På 1300-tallet er det godt mulig at en del samer hadde tatt opp en mer sedentær livsstil. Når denne termen ikke nevnes i andre kilder, synes det imidlertid som en reell mulighet at dette kan være en anakronisme i teksten, og at

man har projisert en situasjon på 1300-tallet tilbake til 1000-tallet.

2.5: *Snorres kongesagaer og Ågrip (Ågrip af Nóregs konunga sögum)*

Til grunn for denne undersøkelsen ligger Snorres Kongesagaer, oversatt av Anne Holtmark og Didrik Arup Seip (1998), og Ågrip or Noregs kongesoger, oversatt av Gustav Indrebø (1973). I Halvdan Svartes saga får vi høre at en same blir fanget og brakt inn av kong Halvdan når all mat og øl plutselig blir borte fra bordene på juleaften (kap. 8). Samen blir beskrevet som å ha «kjennskap til litt av hvert» og kongen forsøker å tvinge svar fra samene ved å pine ham. Samene klarer å overbevise unge Harald Hårfagre til å hjelpe ham med å rømme. Sammen rømmer de til en annen gård og blir der til våren, da omsider nyheten om at Halvdan Svarte har druknet når dem (kap. 9). Da får vi vite at det er høvdingen de gjestet som har stått for tyveriet av maten. Mundal (1996:106) har hevdet at Halvdan Svartes død kan sees i sammenheng med den behandlingen han ga samene. Dette harmonerer godt med andre tilfeller der vi ser at dårlig behandling av samer straffer seg. Noen direkte korrelasjon er det dog ikke, magi nevnes ikke og noe om samene får vi ikke vite.

I Harald Hårfagres saga er det to tilfeller der vi blir presentert for samene, den første er kanskje det mest kjente møtet med samene i Heimskringla. Denne historien har Snorre nærmest gjort avskrift fra Ågrip (Mundal 1996:108), men det er noen nyanser som bør pekes på. Da Harald var på Tofte på Dovre i et julegjestebud, kommer det bud på ham fra samene Svåse. Svåse ønsker at kongen skal gifte seg med datteren hans, Snøfrid (Harald Hårfagres saga kap.25, Ågrip kap. 3 og 4). Snøfrid var «den fagreste kvinne en kunne se» og Harald, stormende forelsket, går med på å gifte seg med henne. Sagaen beretter at kongen elsket henne «så bort i ørske at han gikk ifra allting, riket og alt han burde se etter der». Etter den fjerde sønnen dør Snøfrid, men til tross for at hun er død, mister hun ikke hudfargen. Kongen sitter og sørger over henne og venter at hun skal våkne i 3 år. Når en «lege» kommer og overtaler kongen til å skifte klær og flytte på liket, slår stank og vondlukt opp. Brått blir hun blå og ormer og øgler kryper ut av henne og de gjør opp bål og får brent henne i en fart, og snart gjenvinner kongen sitt vett og forstand. «Etter at kongen hadde fått visshet om at finnejenta hadde brukt svik...» (Harald Hårfagres saga, kap. 26) antyder at man mente samene hadde brukt trolldom på kongen.

Forskjellen mellom teksten i Ågrip og hos Snorre er verdt å peke ut. For det første blir Svåse omtalt som en «finnekonge» i Ågrip, slik som Guse blir i Kjetil Høngs saga. For det andre så nevnes det ikke noe her om at Harald skal ha ment at Snøfrid hadde brukt svik på ham. Etter min oppfatning så virker fortellingen i Ågrip mer som en historie om en konge som

blir offer for kjærlighetsorg, snarere enn samisk trolldom. Noe av dette kan komme av at historien er kortere enn hos Snorre, men når Snorre ellers nærmest fører avskrift av Ågrip faller det seg naturlig å spørre; hvor kommer tilleggsinformasjonen hans fra?

Historien om Snøfrid har av flere blitt tolket som en litterær konstruksjon som har som formål å forsøke å befeste genealogisk den norske kongens overhøyhet over samene (Hansen og Olsen 2004:64; Mundal 1996:111; Odner 1983:27-28). En slik tolkning virker mest sannsynlig i forbindelse med Ågrip. I forhold til Snorres versjon synes det mer nærliggende å tro at det er en form for advarsel (igjen) mot samenes magiske evner. Kanskje er det også en slags kristen advarsel mot å komme i kontakt med samenes magi.

I kapittel 33 av Harald Hårfagres saga er det mennene til Eirik Blodøks, som på en ferd hjem fra Bjarmeland som møter på samene. I en gamme finner de Gunnhild, den vakreste kvinnen de noen gang har sett. De får høre at hun er datter av Ossur Tote fra Hålogaland og hun er der for å lære trolldom av de to mektigste trollmennene i hele Finnmark. Med hjelp fra Gunnhild dreper Eiriks menn de to samene. Den samme natta er det et så voldsomt tordenvær at de ikke kommer seg noen vei. Neste dag bringer de henne til Eirik som siden gifter seg med henne. Ifølge Flateyjarbok er hennes nedverdiggende død mange år etter, en følge av drapet på samene (Mundal 1996:106). Denne historien føyer seg til rekken av historier der dårlig behandling av samene gjør at en utsetter seg for deres hevn i form av trolldom, denne gangen som i Orvar-Odds saga, med en stor storm.

I Haraldssønnes saga kapittel 6 blir vi fortalt at Sigurd Slembe reiser til Hålogaland for å forberede seg på arvefølgestriden. Her bygger samer to skip med plass til 24 roere hver og vi får et lite innblikk i samisk båtbygging. Mens nordmenn pleide å klinke skip, får vi vite at samene sydde skipene sine. Sigurd oppholdt seg hos samene mens byggingen pågikk, og kvadet hans vitner også om at alt skjedde i fred og fordragelighet, og at de til og med serverte ham øl.

Denne teksten forteller oss at samene kunne bygge skip for nordmennene, men kanskje viktigst at møtet mellom Sigurd og samene skjedde i fordragelighet og at samene serverte øl. Var dette noe de handlet til seg? Og drakk samene selv også øl når det ikke var nordmenn på besøk? Hvis ikke må det bety at det ikke kan ha vært veldig uvanlig med besøk av norske stormenn.

I Olav Trygvassons saga kapittel 78 får vi høre om høvdingen Raud «den ramme», som vi så vidt har vært inne på. Han holdt til på Godøy i Salten og det blir sagt om han at «(...) han var mektig og en svær flokk med Finner hjalp han straks når han trengte det.» Her har vi antageligvis en stormann som har god kontakt med samene og har bundet de til seg som

sine menn. Dersom denne historien er sann, forteller det oss noe om samene når de er villige til å gå inn i tjeneste til norrøne stormenn, antagelig med livet som innsats. Jeg mener det er interessant å se dette i sammenheng med de opplysningene vi fikk i tåtten om Åsa-Tord. Kan det være at samene utførte voldshandlinger på vegne av norske høvdinger? Med så få detaljer derimot, forblir dette en spekulativ tanke.

En potensiell same, med stereotypiske trekk ser vi mot slutten av Olav Trygvassons saga, kap.108, under slaget ved Svolder. Når Eirik Jarl er nær ved å bli truffet av Einar Tambarskjelves piler, tilkaller han en person «som noen sier het Finn, men andre sier han var av finsk ætt, - det var en stor bueskytter». Finn/samen skjøt en pil som traff Einars bue på midten slik at den knakk når Einar spente bua igjen. Dersom bueskytteren er en same, vil det være et eksempel på et klassisk stereotypisk trekk ved samene i sagalitteraturen. Utover dette viser tvilen i teksten også at det ikke er noen selvfølge at personer med personnavnet «Finn» nødvendigvis trenger å ha noe med samer å gjøre, slik Hermann Pálsson (1997:16-17) antar (se også Nielssen 2012:87-88).

I Olav den Helliges saga finner vi igjen referanser til finneferder slik vi ser i Egilssagaen. I kapittel 104 får vi høre hvordan Hårek fra Tjøtta, den største mannen i Hålogaland «hadde handelen med finnene i lange tider og kongssysla i Finnmark; dette hadde han noen ganger helt alene, og til andre tider hadde andre delt med ham». Om Tore Hund fortelles det at han «hadde hatt finneferden disse to vintrene, og begge vintrene hadde han vært lenge på fjellet og fått store rikdommer. Han hadde mange slags handel med finnene. Han lot gjøre tolv reinskinnskoffer for seg med så mye trollskap at ikke noe våpen beit på dem, mye mindre enn på ei ringbrynje.» Det er en av disse famøse koftene som Tore har på seg ved slaget på Stiklestad når kong Olav slår ham med sverdet, men sverdet biter ikke og «det så ut som det røyk noe støv opp fra reinskinnskofta». I kapittel 170 fortelles det at både Tore Hund og Hårek får finneferden av kong Knut den mektige, på samme måte som vi har sett den bli delegert tidligere, for eksempel av Harald Hårfagre til Torolv i Egils sagaen. Begge disse høvdingene har stor makt og rikdom i sagaen. Disse beretningene føyer seg inn i rekken av høvdinger som synes å ha, i hvert fall deler av, sin kilde til rikdom og maktgrunnlag i handelen med samene.

I likhet med i Olav Trygvassons saga, får vi også i Olav den Helliges saga (kap. 82) høre om en person med personnavnet Finn som også skulle ha vært en same. Han kalles Finn Litle og var i tjeneste hos kong Rørek i Oppland. «han var opplending og det er de som sier han var av finsk ætt». Videre følger en del karakteristikk som er typisk når samene ellers beskrives som at han var «svært liten av vekst», «usedvanlig rapp på foten», «han var bedre

skiløper og bueskytter enn de fleste». Dette er svært vanlige stereotypiske samiske trekk i sagaene. Denne teksten illustrerer godt poenget som tidligere ble gjort om Bjørgolv i Egilssagaen.

2.6: Samene i andre litterære kilder

2.6.1: Historiae Norvegiae

Historiae Norvegiae er skrevet av en anonym forfatter en gang i andre halvdel av 1100-tallet (Salvesen 1990 [1969]:9-11). Her er det et eget avsnitt som er satt av til samene (Salvesen 1990 [1969]:21-23). Vi blir fortalt hvordan samene spiser halvraut kjøtt, bruker dyrehuder til klær og pakker teltene på ryggen sin når de forflytter seg etter tilgangen på vilt. Igjen blir deres ferdigheter med ski og som jegere vektlagt, men her nevnes også at de blir trukket av rein, noe som ikke har blitt nevnt i andre kilder her. Vi blir også fortalt hvilke dyr de jaktet på, slik som bjørn, ekorn, gaupe ulv også videre. Forfatteren virker svært interessert i beveren, for en lengre og noe fantasifull utgreiing om denne følger. Viktigere for oss her er at det sies at samene betaler skatt til norskekongen «hvis undersåtter de er», i form av store mengder ekorn- og røyskattskinn (Salvesen 1990 [1969]:22). Siden teksten er skrevet på latin, virker det sannsynlig at den har opphav i en administrativ kirkelig krets. Videre tolker jeg derfor dette som et forsøk på å befeste den norske kongens overhøyhet over samene, og dermed rett til skatt, ovenfor andre rivaliserende herskere.

Forfatteren tror også på samenes magi, som bruker til blant annet å spå og trekke til seg ting de ønsker over lang avstand (Salvesen 1990 [1969]:22). Etter dette får vi en beskrivelse av et sjamanistisk ritual som forfatteren har fått høre fra noen kristne som var til stede. Forfatteren gjør ikke mye for å skjule sin avsky for slik hedensk praksis, og både magien og sjamanismen sees som djevlesk (Salvesen 1990 [1969]:22). Etter dette følger et eksempel på hvordan samene brukte evnene sine. «(...) når finnene og de kristne dro ut for å fange stim av skjellet fisk på kroken, kunne finnene med sin krok trekke opp fra dypet nesten fulle ruser som de hadde sett i husene til de kristne slik at de nesten fylte båtene sine med fisk.» (Salvesen 1990 [1969]:22). Her har samene brukt sine magiske evner til å transportere fisken fra gårdene til de kristne, ned til krokene sine. Før jeg kommer med mine tolkninger av denne teksten skal jeg se litt på en annen kilde som synes å komplimentere denne bra. Bumannsfila er egentlig navnet på en fiskebanke i et vers fra et eldgammelt sagnkompleks (Bratrein 1989:222), men for enkelthetens skyld referer jeg til verset som Bumannsfila, lik Guttormsen (2005:124). Bumannsfila skiller seg ut ifra de overnevnte kildene ved at sagnet er

fra samisk perspektiv og dermed gir oss et sjeldent blikk på nordmennene fra samenes synsvinkel. Dette gjør den interessant til tross for at den bare består av noen få linjer. Bumannsfila er ut ifra språkform datert til middelalderen og omtaler en konflikt mellom samer og nordmenn over to fiskegrunner (Guttormsen 2005:124). Verset hevder at nordmennene (Vola) med trusler tok fiskebankene for seg selv og at samene kun kunne fiske der når nordmennene ikke var der (Guttormsen 2005:124-125).

Historiae Norvegiae forteller oss i likhet med sagaene at samenes magi er mektig, men forfatterens kristne ståsted gjør at den forklares med djevlesk kontakt, og ikke store evner. Både Historiae Norvegiae og Bumannsfila beretter om konflikter forbundet med fiske. Det virker nærliggende å tro at slike, lokale konflikter kan ha vært vanlige utover middelalderen når fisket ble stadig viktigere. Med andre ord ser vi til en forandring tegn på økonomisk konkurranse snarere enn samarbeid.

2.6.2: Ottars beretning:

Ottars beretning er etter min mening kanskje den best kjente kilden til forholdet mellom samer og nordmenn i Nord-Norge i vikingtid. Noe av grunnen til dette er at kildens form er unik. Teksten er nedtegnelsen av den nordnorske høvdingen Ottars beretning til kong Alfred av Wessex ca. 890 (Hansen og Olsen 2004:66). Kongen arbeidet med å få Orosius verdenshistorie fra 400-tallet oversatt til angelsaksisk og oppdatert til å omfatte Nord-Europa (Hansen og Olsen 2004:66). Ottar fortalte så det han visste om landet sitt og områdene videre nordover (Hansen og Olsen 2004:66, for hele teksten se side 67-69).

I denne beretningen kan vi lese hvordan høvdingen Ottar forklarer at store deler av rikdommen hans kommer av den skatten som samene betaler ham. Vi får en detaljert forklaring på hva denne skatten består av. Innholdet er stort sett det samme som vi blir forklart i Egils sagaen det vil si diverse pelsvarer. Utover dette er det også enkelte gjenstander som ikke er nevnt andre steder, slik som fuglefjær, hvalbein og tau laget av selskinn. Om hvem som betaler skatten forteller Ottar at «hver mann betaler etter sin byrd» og at de fornemste av disse betaler «femten mårskinn, fem reinskinn, et bjørneskinn, ti ambarer fuglefjær, en bjørne- eller oterskinnskofte og to skipstau; hvert skal være seksti alen langt, det ene skal være laget av hvalhud, det andre av selhud.» (Hansen og Olsen 2004:68). Dette er svært omfattende ressurser dersom det er snakk om en individuell betaling. I Samenes Historie (2004:66) tolker Lars Ivar Hansen og Bjørnar Olsen dette som et mulig tegn på sterkere sosial differensiering hos samene enn man tidligere har antatt, men det pekes samtidig på at det også kan være

snakk om en kollektiv skatt, dvs. at det er et lokalsamfunn eller en siida som betaler skatten. Dersom man ser dette i sammenheng med benevnelsen «samekonge», som vi har sett blant annet i Ågrip og Kjetil Høngs saga, virker det som om det kan eksistert et sosialt ledersjikt også hos samene. Disse kan derimot også tolkes som representanter for et kollektiv som den norrøne befolkningen i mangel på bedre beskrivelser har valgt å beskrive som «konger».

2.6.3: De norske middelalderlovene:

I de tidlige kristne lovene fra Øst-Norge, Borgarting og Eidsivating, nevnes det eksplisitt at det er forbudt å oppsøke samene for å bli spådd og å tro på samenes magiske evner (Hansen og Olsen 2004:62; Mundal 1996:101-102). Den vest-norske Gulatingsloven har også forbud mot å «lyde spådommer, galder og onde gjerning» og «å fare med spådommer», men her nevnes ikke samene (Hætta 1980:20). At Gulatingsloven ikke nevner samer er ifølge Else Mundal (Mundal 1996:102) ikke spesielt oppsiktsvekkende, ettersom de skriftlige kildene ikke sier noe om en samisk tilstedeværelse der. Den trønderske Frostatingsloven, som trolig også omfattet Hålogaland (Hansen og Olsen 2004:307) har også slike forbud, men som i Gulatingsloven uten å nevne samer (Hætta 1980:20). Hvorfor nevnes ikke samer i de nordligste lovområdene? En mulig forklaring kan være at forbudet skulle gjelde alle former for spådommer og lignende, og at man derfor ikke spesifiserte den samiske varianten i loven

Det lovene forteller oss er at med kristendommen kommer det inn nye holdninger i samfunnet i forhold til samene. Respekten for, men ikke nødvendigvis troen på, deres magiske evner står for fall og blir nå satt mer i sammenheng med djevelsk innflytelse. Kongelige dekretet fra 1313 viser dog at en åpen fiendtlighet til samene fortsatt ikke var ønskelig fra sentralt hold, ettersom kongen og biskopens menn blir advart mot å skremme samene (Mundal 1996:106). Dette virker noe rart sett i sammenheng med at kongen selv sendte en tilsynelatende brutal straffeekspedisjon i 1310 for å kreve inn skatt (Bratrein 2001a:7). I dekretet står det også at samene var veldig fattige (Mundal 1996:106), noe som kanskje forklarer problemene med skatteinnkrevingen. Lovene viser trolig et mer nøytralt og mer virkelighetsnært bilde av de faktiske forholdene for samene, med den begrunnelse at i motsetning til andre kilder vi har vært innom, så er ikke lovene ment som underholdning av noe slag. Derimot er lovene her en relativt sen kilde, og mest trolig representerer den mer et kristent enn norrønt syn på samene.

2.7: Sosial stratifisering i det samiske samfunnet?

I en islandsk annal fra 1313 dukker det opp en kort, men interessant melding: «I sommer kom

Martin Finnekonge til kong Håkon» (Bratrein 2001a:1). Denne opplysningen finner vi bare i en annal, «Flatøbogens annaler» så det lar seg ikke gjøre å kryssjekke informasjonen. På bakgrunn av andre innførsler, er det grunn til å tro at denne er skrevet ned relativt kort tid etter at begivenheten fant sted (Bratrein 2001a:1). Håvard Dahl Bratrein (2001a:1-2) tolker det dithen at møtets innhold også var godt kjent siden man ikke finner det nødvendig å oppsummere dette i selve annalen. Det synes heller ikke som om Martin opptrer som privatperson, men har hatt en formell status som finnekonge, noe som det virker som samtiden har hatt en forholdsvis klar formening om hva innebar (Bratrein 2001a:2). Muligens kan det også virke som det er en slags jevnbyrdighet mellom de to kongetitlene (Bratrein 2001a:2). Hva kan så bakgrunnen for møtet ha vært? Det er kjent at det i august 1313 ble utstedt av Håkon den femte en velkjent «rettarbot» i Bergen (Bratrein 2001a:2-3). Denne er beregnet på alle menn i Hålogaland og gjaldt delvis den nordnorske fiskeribefolkningen og dels den samiske (Bratrein 2001a:2). For de nordnorske fiskerne gjaldt det at de skulle ha rettsfri under lofotfisket, mens det for den samiske befolkningen dreide seg om en nedsettelse av lovens bøter til 1/3 av det vanlige de første 20 åra etter at de lot seg kristne (Bratrein 2001a:2-3). Selv om lovene i seg selv virker å ha vært relativt betydningsløse, viser de til det faktum at kongen har anerkjent og hatt forståelse for de vanskeligheter som både fiskere og samer hadde (Bratrein 2001a:2). Langt mer interessant er det at kongen begrunner disse lettelse til samene med «naud finnana», altså at finnene led nød, og at han samtidig ga ordre til både erkebiskpens og kongens årmenn eller ombudsmenn skulle plage samene med «range søksmål» (Bratrein 2001a:2-3).

Vi kjenner fra innførsler i «Regesta Norvegica» ganske godt til kong Håkons bevegelser i 1313 og det virker sannsynlig at han har møtt Martin i Bergen på sommeren (Bratrein 2001a:3). Dette leder da til at Bratrein (2001a:3) finner det svært nærliggende å tolke de nye rettarbøtene som et direkte resultat av Martins møte med kongen. Så er spørsmålet, hvem representerte egentlig Martin Finnekonge? Som vi har sett ovenfor er det et begrep som dukker opp i flere andre kilder. I følge Bratrein (2001a:4) har historikere generelt interessert seg lite for samisk samfunnsorganisering og forholdet mellom samer og det norske riket. Betegnelsen finnekonge i sagatekstene har sort sett blitt avfeid som sagaeventyr og sagakonstruksjoner (Bratrein 2001a:4). Bakgrunnen for dette tror Bratrein (Bratrein 2001a:4) kan være at man har hatt vanskelig for å se for seg noe annet enn en «flat» eller egalitær samfunnsstruktur hos samene, slik man kjenner fra nyere tider. Interessant blir det da å bemerke at flere sentrale forfattere fra 15-1600-tallet, som Olaus Magnus (1555) og Peder Clausson Friis (1632), er opptatt av sagaenes finnekonger og til og med oppfatter Finnmark

som et eget kongerike (Bratrein 2001a:4-5; Lindkjølen 1993).

En som prøvde å danne seg et bilde av samenes samfunnsstruktur i middelalderen var amtmann i Finnmark Hans Lilienskiold i sitt verk «Speculum Boreale» fra 1698 (Bratrein 1989:5). En skal selvsagt være skeptisk til disse kildene og deres metodiske og teoretiske fremgangsmåte, men en skal heller ikke undervurdere deres tilgang på muntlige tradisjoner som siden har gått tapt. Lilienskiold nevner i tillegg til Martin også tre andre finnekonger (Bratrein 2001a:5). I tillegg til det vi allerede vet, tilfører han også at på møtet ble Martin og Håkon enige om en «riksforening», hvorved Finnmark ble inkorporert i det norske riket (Bratrein 2001a:5). Selv om det er usikkert hva og hvor mye som er basert på andre verk, er i hvert fall detaljene såpass gode de virker basert på nøyaktige kilder (Bratrein 2001a:5-6). Det spesielle hos Lilienskiolds tolkning av denne ferden er at han synes å mene at den finner sted fordi Martin måtte dra til Bergen for å be om unnskyldning (Bratrein 2001a:5). Dette mener Braterin (2001a:5) kan videre utledes til at Martin egentlig var ansvarlig for en forutgående skattenekt hos samene. Det finnes nemlig opplysninger i islandske annaler om problemer med innkreving av finneskatten, og at kong Håkon i 1310 sendte den islandske høvdingen Gissor Galle for å kreve den inn (Bratrein 2001a:7). Det er underforstått at Galle hadde med seg en krigarflokk på denne ferden og returnerte vellykket året etter til kong Håkon (Bratrein 2001a:7).

Skattenekten hos samene må ha hatt andre årsaker forut for Galles tokt. Noe av forklaringen kan ligge i karelenes herjinger som er dokumentert både i 1271 og 1302 og at dette har forstyrret samenes jakt og pelshandel (Bratrein 2001a:8). En kan da lett se for seg overivrige sysselmenn og futer som har gått hardt frem for å kreve inn skatt av samene som allerede var hardt prøvet (Bratrein 2001a:8). Med en norsk pågående norske misjonærer oppi det hele (Bratrein 2001a:8), er det lett å se for seg at en opprørske stemning har funnet sted, med følgende skattenekt. Når så Håkon setter hardt mot hardt og henter inn Galle ser samene at deres eneste mulighet er å gå til forhandlinger. Kanskje en også så for seg at en inkorporasjon i det norske riket ville bety en viss sikkerhet mot flere karelske overfall. Historisk er det altså ikke noen umulighet at det skal ha eksistert såkalte finnekonger, men kildene er spredte og vage.

Bratreins (2001a) tanker om en form for samisk stat i middelalderen er interessante. Jeg er noe skeptisk til å trekke den samme konklusjonen, men det er en påminnelse om at det kan være lett å projisere en nyere tids bilde av samer og deres samfunn bakover i tid. Selv om jern- og middelalderens forståelse av termen «samekonge» kanskje var en annen enn det vi umiddelbart assosierer termen, kan det likevel forstås som at det samiske samfunnet hadde en

form for hierarki der en eller flere personer befant seg på toppen. Dersom en går videre med en slik tolkning, kan det være med på å forklare andre fenomener som kan være vanskelige å forstå innenfor et egalitært, samisk samfunn. Da tenkes det spesielt på Ottars bemerkning at samene betalte han skatt etter «byrd» (Hansen og Olsen 2004:68).

2.8: Tolkning av de skriftlige kildene

Etter å ha gått gjennom en rekke eldre kilder som nevner samer, hvilket bilde og helhetsinntrykk av det samisk-norske sitter man igjen med? Først og fremst får en et inntrykk av at kontakt var utbredt, men ikke hverdagslig. Møtene mellom samer og nordmenn ser det ut som at alltid skjer i en av to kontekster. En der man oppsøker samene for deres magiske evner (spådommer, helbredelse osv.) og en annen, økonomisk kontekst der det dreier seg om handel og innkreving av finneskatt. Troen på samenes magiske evner var nok utbredt og ble forsterket gjennom historiene vi hører om de som gjorde dem ondt. Eksempler på dette ser vi både i Orvar Odds saga da de ryker utfor en storm etter å ha plyndret samene, og i Harald Hårfagres saga da Eiriks menn dreper samene som skulle lære Gunnhild trolldommen deres.

I den økonomiske konteksten er det naturlig nok finneskatten og handelen som tar mest plass. Begge deler virker å ha vært strengt regulert. Kontakten med samene i denne konteksten virker ut i fra kildene å ha vært forbeholdt de mektigste og deres nærmeste menn. Det virker som det var vanlig at høvdinger eller stormenn personlig dro ut for å ta del i denne. Dog er det rimelig å anta at vanlige folk også utførte mindre byttehandler med samene. I den «magiske» konteksten har nok et bredere lag av befolkningen tatt kontakt med samer i forbindelse med småspådommer og den slags, noe jeg mener spesielt kan leses ut i fra lovene.

Retten til å drive handel med samene og innkreving av finneskatten, virker å ha vært en veldig viktig kilde til rikdom. Den har trolig vært sentral for maktbalansen mellom stormenn i nord og kunne være grunnlag for konflikt mellom de som mente de hadde rett på den. Når for eksempel Torolv blir tildelt finneferden, så får ikke Hilderid-sønnene dra på finneferd, ettersom den er forbeholdt Torolv. Hilderid-sønnenes løgn om at Torolv holder tilbake mer enn sin rettmessige del av pelshandelen fra kong Harald for å utfordre makten hans i nord, gjør at kongen dreper Torolv. Selv om dette skulle være en litterær konstruksjon, gir de gjentatte tilfellene i kongesagaene der høvdinger i nord med kontroll over pelshandelen utfordrer kongemakten i sør, grunn til å tro at dette kunne være et reelt problem. Rikdommen som den som satt med retten til finneferd kunne opparbeide seg, kunne også brukes til å utfordre kongen. For eksempel har vi sett hvordan Sigurd Slembe valgte å dra til Hålogaland

for å bygge opp styrkene sine. Tore Hund og Hårek fra Tjøtta hadde sine maktbaser der. Alle omgikk de samene, og alle utfordret de kongemakten.

Når det gjelder folk i lavere sosiale sjikt enn de som fikk hovedroller i sagaene, er situasjonen litt vanskeligere å bedømme. Vi har færre kilder å vise til, men de vi har peker mot et langt mer anstrengt forhold mellom de to gruppene enn det vi ser høyere i det sosiale sjiktet. De mest konkrete kildene er *Historiae Norvegiae*, Norges gamle lover og *Bumansfila*. Disse viser til enten konflikter mellom fiskere eller et krav fra høyere hold om at man skal behandle samer bra. Problemet med disse er at de stammer fra rundt 1200- og 1300-tallet og med tanke på de store samfunnsendringene som da har skjedd siden 800-900-tallet, kan man ikke uten videre føre de holdningene særlig langt bakover i tid. For eksempel dreier konfliktene både i *Historiae Norvegiae* og *Bumansfila* seg om fiske. Fisket ble en større og viktigere del av norsk økonomi etter kristningen, særlig utover 1200-tallet, ettersom kristne både i Norge og på kontinentet i fastetiden ikke kunne spise kjøtt (Bruun 2011:56). Det faktumet at Kongen kom med dekretet som oppfordret folk til å behandle samene bra, og den klare moralske oppfordringen til å gjøre det samme i sagalitteraturen, gjør det svært nærliggende å tro at dette var, om ikke et problem, så i hvert fall noe som skjedde ofte nok til at man ønsket å gjøre noe med det.

Dette reiser også spørsmålet om hvordan skal man tolke oppfordringene til å behandle samene bra. Det er tvilsomt at det skulle være kristen logikk om barmhjertighet overfor mennesker som lå til grunn. Da er det mer nærliggende å se det i et økonomisk perspektiv. I Finner og terfinner (1983) argumenterer Knut Odner sterkt for at gode relasjoner til samene var avgjørende for å opprettholde handelen med dem. Denne handelen var trolig avgjørende for de håløyske høvdingenes makt og en viktig inntekt for kongen. Det er da ikke så rart om det kom oppfordringer ovenfra om ikke å gjøre noe som kunne forårsake problemer i forholdet til samene, og slik risikere at de dro vekk. Samtidig synes det ganske nærliggende å tro at samene ble utsatt for mye urett i middelalderen, uten at de dro vekk av den grunn. Om Gissor Galle kunne fullføre et vellykket tokt i 1309, hva hindret høvdingene i tidligere tider å utføre det samme? Det jeg holder for mest sannsynlig er at det rett og slett ikke var verdt det. Handelen med samene var trolig den viktigste kilden til rikdom de håløyske høvdingene hadde. Plyndring av samene ville derfor ikke lønne seg på sikt. Dette kan underbygges med at det faktisk først er rundt og etter borgerkrigstiden (1130-1240) at kildene begynner å omtale voldshandlinger mot samene. Unntaket er tåtten om Åsa-Tord, som skjer noe før. På denne tiden har handelen med/skattleggingen av samene fått en mindre rolle, samtidig som høvdingmakten er svekket og maktsenteret er flyttet til Sør-Norge. I tillegg har trolig det

kristne synet på de samiske hedningene hatt uheldige konsekvenser, da de lett kunne settes i bås som djeveldyrkere.

Et siste punkt er de spørsmål som i hovedsak stilles av Bratrein (2001a), om vår oppfatning av den samiske samfunnsstrukturen. Foruten i de kildene Bratrein (2001a) nevner, så har vi sett termen «finnekonge» dukke opp flere steder i sagaer som er uavhengige av hverandre. Det vil si, de er ikke skrevet av samme forfatter eller innenfor samme tidsrom. Også Ottar hintet til at det samiske samfunnet ikke er så egalitært i denne perioden som vi har lett for å tro. Kan bildet av det egalitære, desentraliserte samiske samfunnet rett og slett bare være et fenomen fra nyere tid? At en form for samisk stat med egen konge skal ha eksistert middelalderen, slik Bratrein (2001a) antyder, er etter min mening å strekke kildematerialet litt langt. Likevel synes det nærliggende å tro at det var et visst samfunnshierarki også hos samene, men med en representant for samene på toppen, snarere enn en konge over samene.

3: Etnisitet

Hvem er samer og hvem er nordmenn? I yngre jernalder har vi to tydelig forskjellige grupper som holder til i Nord-Norge. Hvordan oppstod denne situasjonen? De skriftlige kildene gir oss *ett* bilde på det samisk norrøne samfunnet. Et problem er at det tilnærmet bare er fra det øvre samfunnsjiktet vi får servert betraktninger av samene fra. Ettersom møtene i litteraturen er bundet til hva karakterene (som oftest helter og stormenn) i historiene opplevde, synes det rimelig å anta at det ikke er et representativt bilde for møter og kommunikasjon mellom de to gruppene som blir dannet.

For å få en idé om forholdene i en bredere, samfunnsmessig kontekst, vil jeg gå til etnografien. Denne vil jeg bruke som et verktøy for å besvare to sentrale spørsmål. For det første vil jeg se på andre områder i verden der grupper med ulik etnisk oppfatning og levested, innenfor et geografisk område, hadde/har kontakt og hvordan dette utartet/utarter seg. Målet er å se hvorvidt det er enkelte mønstre som går igjen og om dette kan overføres til en samisk-norsk kontekst. Slike etnografiske eksempler kan være med på å danne et mer helhetlig bilde av hvordan forholdet mellom samer og nordmenn kan ha utartet seg. Det andre jeg ønsker å finne ut av er den etniske prosessen i Nord-Norge. Hva er dagens oppfatning av når og hvordan det oppstår to ulike etniske grupper? I hvilken grad kan denne informasjonen knyttes opp mot samfunnene i yngre jernalder og tidlig middelalder?

3.1: Etniske grupper oppstår ikke i et vakuum

Med Fredrik Barths bok *Ethnic groups and boundaries* fra 1969, skjer et viktig paradigmeskifte innenfor etnografien. Essensen hos Barth er at etniske grupper ikke oppstår og vedlikeholdes isolert, men i kontakt med andre grupper. Et etnohistorisk eksempel fra det sørlige Afrika viser oss hvordan tswanaene før de møtte på europeerne, la vekt på forskjellene i hverandres totemiske tilhørighet og organiserte seg i stammer deretter (Comaroff og Comaroff 1992:245; Hansen og Olsen 2004:37-38; Jones 1997:95). I de europeiske misjonærene så de derimot en gruppe som var så radikalt forskjellige fra dem selv at forskjellene tswanaene i mellom ikke lenger utgjorde en nødvendighet for å markere sin etnisitet (Comaroff og Comaroff 1992:245; Hansen og Olsen 2004:37-38; Jones 1997:95). Fra nå av var det forskjellene fra europeerne og likheten mellom tswanaene som utgjorde deres kulturelle identitet og således bandt de sammen til en enhet (Comaroff og Comaroff 1992:245; Hansen og Olsen 2004:37-38; Jones 1997:95). Hele tiden var det vektlegging av *forskjeller* og møte med andre som bandt folk sammen i kulturelle enheter, enten i små stammer eller hele folkeslag. Når forskjellene mellom *oss* og *dem* økte, økte også aksepten for hvem som inngikk i et *oss*. Hansen og Olsen (2004:38) mener at dette eksemplet kan bidra til et fruktbart perspektiv for å forstå oppkomsten av samisk etnisitet som en kulturell bevissthet vis-à-vis andre grupper.

Et viktig poeng hos Barth er at når etnisitet tilskrives, så er det ikke summen av forskjeller mellom to aktører som brukes for å bedømme hvorvidt de tilhører forskjellig etniske grupper, men kun de forskjellene som aktørene selv synes er viktige (Barth 1982 [1969]:14). I eksemplet med tswanaene var dette veldig tydelig; isolert sett la de vekt på forskjellene seg i mellom, men i møtet med europeerne dukket det opp en gruppe som skilte seg ut på områder som tswanaene hadde til felles. For tswanaene var disse områdene viktigere enn de områdene som innbyrdes skilte dem.

3.2: Etnisk interaksjon

Barth rettet i 1969 oppmerksomheten mot det økologiske perspektivet i opprettelsen og opprettholdelsen av etniske grupper og grenser. I tilfeller der to etniske grupper har jevn, fredelig kontakt, kan det oppstå et gjensidig avhengighetsforhold eller en symbiotisk tilværelse der den ene gruppens spesialitet utfyller en etterspørsel hos den andre og omvendt (Barth 1982 [1969]:18-19). Denne tilværelsen kan være basert på forskjellige grunnlag. Han trekker frem tre punkter der gruppene kan:

1: oppta forskjellige nisjer i det omkringliggende landskapet slik at de ikke er i særlig konkurranse om de naturlige ressursene. I dette tilfellet vil kontakten være forholdsvis begrenset til handel.

2: ha monopol på forskjellige territorier, hvor kontakten i så fall består av konkurranse over de samme ressursene og grensepolitikk.

3: ved at de som i punkt 1 utnytter forskjellige nisjer, men i større grad tilfører hverandre viktige varer og tjenester samtidig som de har et langt mer gjensidig avhengighetsforhold. Det er i denne sammenhengen vi finner de klassiske tilfellene med symbiotisk tilværelse for etniske grupper (Barth 1982 [1969]:19-20).

Barth påpeker at disse alternativene refererer til stabile situasjoner og legger til et fjerde alternativ der to eller flere grupper helt eller delvis konkurrerer i de samme nisjene. I et slikt tilfelle regner han med at den ene gruppen vil fortrenge den andre, eller at en form for avtale sørger for en gjensidig overenskomst eller komplementering (Barth 1982 [1969]:20). Barth tilføyer at det fra den antropologiske litteraturen utvilsomt finnes flere eksempler der disse punktene kan brukes, men at de som oftest bare fungerer som en forenkling av de langt mer kompliserte, virkelige forholdene (Barth 1982 [1969]:20).

3.3: Tilblivelse av samisk og norrøn etnisitet i nord

Utgangspunktet for denne oppgaven er at to etniske og kulturelt forskjellige grupper i nord har anerkjent hverandre som forskjellige. Flere har forsøkt å forklare tilblivelsen av to etniske grupper i nord, men i norsk forskning står spesielt Knut Odner og Bjørnar Olsen sterkt. Odner anvendte i sin bok *Finner og Terfinner* fra 1983 Barths teorier om tilblivelsen av etniske grupper for å forklare samenes opphav. I stedet for å stille spørsmålet «hvor kommer samene fra», spurte heller Odner «hvorfor det er samer» (Solli 2002:190-191). Odner argumenterer ut fra språklige forhold for at den samiske tilblivelsen, «etnogenesisen», skjer som en følge av kontakt med bofaste finske grupper i Finskebukta, en gang i tiden rundt Kristi fødsel (Odner 1983; Solli 2002:191).

Olsen mener at Odner i *Finner og Terfinner* (1983) legger for stor vekt på de språklige forholdene (Olsen 1984:215-217). Han argumenterer isteden for at tilblivelsen av vikingtidens samiske etnisitet synes å ha skjedd i tidlig metalltid i Finnmark, altså 1800-0 f.Kr. (Olsen 1984:215-217). På denne tiden skjøt de topografiske endringene som begynte rundt 3800 f.Kr.

fart (Olsen 1994:128). Endringene gjorde at skogen trakk seg vekk fra kysten og med den forsvant også dyr som bjørn, elg og bever som var av stor betydning både økonomisk og kulturelt (Olsen 1994:128). Samtidig endret også reinens trekkmønster seg med lengre avstander mellom sommer- og vinterbeitene (Olsen 1994:128). Resultatet av at en måtte dra stadig lengre for å opprettholde den kulturelt betingende ressursutnyttelsen, gjorde at den sedentære livsstilen over tid ble oppgitt til fordel for en mer nomadisk tilværelse (Olsen 1994:128). Olsen (1994:128) påpeker selv at det er flere problemer knyttet til denne modellen, som at også sedentære grupper som primært nyttet seg av maritime ressurser brøt opp og tok opp en mer nomadisk livsstil.

Det er i kontakt med østlige, metallproduserende grupper at Olsen (1994:133) mener det finner sted en bevisstgjøring rundt egen etnisitet og kodifisering av denne. Resultatet kan vi se arkeologisk ved at de materielle forskjellene mellom kyst og innland blir fullstendig utvasket under Kjelmøy fasen, 900 f. Kr.-Kristi fødsel. (Olsen 1994:131). I denne perioden opphører fast bosetning i kystområder til fordel for en utstrakt boplassmobilitet, og Olsen (1994:131) tror at utstrakt flytting mellom kyst og innland slik man ser i Sør-Varanger også har blitt vanlig andre steder. Kjelmøykeramikken blir i denne perioden enerådende som keramisk tradisjon både i Finnmark og store deler av nordre Fennoskandia (Olsen 1994:131), noe som synes å være en sterk indikator på at den samiske etnisiteten kodifiseres og etableres over området. Hansen og Olsen (2004:37-38) bruker eksemplet med tswanaene for å illustrere hvordan de mener kodifiseringen av samisk etnisitet kan ha skjedd.

Olsens (1994:128) problem med at også de maritimt orienterte, sedentære gruppene tok opp en mer nomadisk livsstil, mener jeg kan forklares med indirekte kontakt med østlige metallsamfunn. Jernredskaper har vært vel så viktige for disse gruppene å få tak i. Når da de østlige samfunnene i hovedsak var interessert i pelsverk, virker det nærliggende å tro at også de samiske gruppene langs kysten endret levesettet sitt på bakgrunn av denne etterspørselen. En slik forklaring mener jeg kan underbygges med et eksempel fra Canada. Da europeere kom i kontakt med kanadiske urinnvånere skjedde det store omveltninger i indianernes livsstil, også hos de som ikke var i direkte kontakt med europeere (Anderson 1981:3-5). Som en følge av den europeiske etterspørselen av pelsverk, endret flere stammer levesettet og utvandret til andre områder for å tilfredsstille denne etterspørselen (Anderson 1981:3-5).

Den norrøne befolkningens tilstedeværelse i Nord-Norge kan grovt forklares med to teorier, enten innvandret de i fra sør, eller så adopterte den befolkningen som bodde der en norrøn etnisitet i møtet med befolkningen i syd. Blant andre Anders Hagen (1967:199), Gutorm Gjessing (1929, 1930; 1973:35) og Thorleif Sjøvold (1973) argumenterte for at en

innvandring fant sted i yngre romertid. Hagen og Sjøvolds teorier stod ganske nært hverandre. Hagen (1967:199-200) mente at det var snakk om en stykkvis utvandring fra Sør-Vestlandet. Motivet skulle være fangstfeltene i nord og makt over disse. Sjøvold (1973:259-260) mente at en desentralisert utvandring lik den til Island, skjedde fra Sør-Vestlandet og over en viss tid. Langt sterkere mening om hvordan innvandringer, eller erobringen av Nord-Norge gikk for seg, hadde Gjessing (1973). Han mente at aristokrater som hadde lidd nederlag i maktkamper i Rogaland og Hordaland, fra midten av 300-tallet e.Kr. beveget seg langs kysten fra Sørvest-Norge opp til Nordlandskysten (1973:34-56). Dette gjorde de som voldelige røvere som fordrev samene og koloniserte de beste landområdene (Gjessing 1973:34-56).

Andre arkeologer, som Bente Magnus og Bjørn Myhre (1972) og Perry Rolfsen (1973), stod for det motsatte og mente at det fant sted en indre utvikling i Nord-Norge på lik linje med resten av landet. Menneskene som bodde her hadde fulgt den samme jevne utviklingen fra bronsealderen av, som resten befolkningen sør langs kysten til Agder (Rolfsen 1973:284). På bakgrunn av pollenanalyser og C14 dateringer som viste et jordbruk i nord siden steinalderen, tonet Hagen siden ned betydningen og omfanget av innflyttingen (Hagen 1977:287-288; 1983:357; Hesjedal 2001:250-251). Isteden snakket han om en parallell utvikling i sør og nord (Hagen 1977:287-288; 1983:357; Hesjedal 2001:250-251).

Odner (1983) brøt med begge disse synene. Han argumenterte for at en germansk etnogenese fant sted blant kystbefolkningen en gang mellom ca. 300 og 600 e.Kr., på bakgrunn av økonomisk og sosial differensiering (Odner 1983:116). Kort fortalt argumenterer han for at befolkningen her drev jordbruk i varierende omfang, men gjennom en sosial stratifisering etablerer det seg grupper som identifiserer og søker seg til de germanske gruppene i sør. I møtet med disse blir det da mer fordelaktig selv å inneha en germansk etnisitet. Med tiden øker omfanget av jordbruket i takt med at både germansk språk og identitet blir dominerende. Hansen og Olsen (2004:40) avviser også innvandringsteorien til fordel for en lokal tilpasningsmodell, men de ser utviklingen i et lengre tidsperspektiv enn Odner. De mener at viktige endringer i samfunnsstruktur, bosetning og økonomi fant sted over hele Nordkalotten i de to siste årtusener f.Kr. (Hansen og Olsen 2004:52). For samfunnene langs norskekysten nordover til Sør-Troms innebar dette en økende orientering mot sør-skandinavisk område, samtidig som man i økende grad supplerte fangstervervet med åkerbruk og husdyrhold (Hansen og Olsen 2004:52). Samfunnene i innlandet og videre nordover, på sin side orienterte seg mer mot en jeger- og sankerlivsstil gjennom kontakt med østlige metallproduserende samfunn (Hansen og Olsen 2004:53). Vegetasjonshistoriske studier indikerer økt korndyrking og beiting i 400-500 årene f.Kr., noe som igjen tyder på at

jordbrukets betydning økte (Hansen og Olsen 2004:56). Rundt Kristi fødsel er det derfor antatt at gårdsdrift, trolig basert på en kombinasjon av jordbruk med fortsatt supplering av fangst, var etablert og at befolkningen da stod i sterk kontrast til den øvrige fangstbefolkningen og med tilsvarende likhet med de sør-skandinaviske samfunnene (Hansen og Olsen 2004:56). Århundrene etter Kristus konsolideres jordbruksøkonomien og de hierarkiske høvdingdømmene blir den dominerende samfunnsformen langs kysten opp til Sør-Troms (Hansen og Olsen 2004:56). Et viktig poeng hos Hansen og Olsen (2004:58) er at de påpeker det arkeologiske materialets få fellestrekk, som trolig vitner om en stor regional variasjon i omfanget av grupperes integrasjon og kontakt med omkringliggende grupper.

Etter å ha gått gjennom argumentene som har blitt ført for de forskjellige teoriene, er min oppfatning at Hansen og Olsens forslag til en tilpasningsmodell er best funderte. Jeg vil likevel presisere at jeg ikke finner det sannsynlig at det overhodet ikke har forekommet noen innvandring, noe jeg heller ikke tror andre tilhengere av en tilpasningsmodell mener. Innvandringen i denne konteksten har dog trolig begrenset seg til enkeltmedlemmer eller små grupperes forflytninger. Teorien om at nordmenn kom som innvandrere virker svært usannsynlig målt opp mot den informasjonen naturvitenskapen og arkeologien har kunnet bidra med i nyere tid. Odner (1983) og Hansen og Olsens (2004:52-56) teori om en gruppe som rekodifiserer sin egen identitet i møtet med andre, synes jeg er langt bedre fundert rent empirisk. Kort oppsummert blir derfor det teoretiske grunnlaget for tilkomst av etnisitet i nord, som jeg videre vil basere meg på, som følgende: i kontakt med grupper i øst og sør blir de forskjellige gruppene i nord stadig mer differensierte seg i mellom, og stadig likere den gruppen i sør/øst de forholder seg mest til. Med tiden er likhetene til disse gruppene blitt så store at man rekodifiserer, og deretter konsoliderer sin «nye» etnisitet; en germansk langs kysten til Troms, og en samisk i innlandet og videre nordover. Hvorfor man endte opp med den ene framfor den andre, har trolig spilt på regionale variasjoner i livsførsel og hva som var gunstig fra et økonomisk ståsted. Resultatet er at vi i yngre jernalder har to etniske grupper i Nord-Norge som klart anerkjenner hverandre som forskjellige.

3.4: Kommunikasjon og samarbeid mellom etniske grupper

Til nå har det dreid seg om hvordan etniske grupper oppstår, men lite om hvordan de omgås og påvirker hverandre. Før Odners bok *Finner og Terfinner* kom ut i 1983, ser det ikke ut til at så mange har drøftet forholdet mellom samer og nordmenn særlig inngående. Gjessing (1973) står som det tydeligste unntaket med sin ganske klare formening om at samene ble plyndret og

utnyttet av de militært overlegne nordmennene. Odner var ikke enig i dette. Han overførte et av Barths (Barth 1982 [1969]) eksempler fra Swat-dalen i Pakistan til Fennoskandinavia for å vise at militært overlegne grupper ikke trengte å fordrive eller være fiendtlig innstilt til nomadiske grupper i deres nærområde (Odner 1983:5-7). Et folkeslag her, pathanerne, er preget av sin militære organisering. Lederne omgir seg med en form for hird og er militært slagkraftige, men systemet krever høy produksjon, spesielt av ris, for å fungere. Således kan ikke systemet eksistere lenger nord enn til der det er mulig med to avlinger i året.

Kohistanerne var et mer egalitært folkeslag som tidligere holdt til i samme område som pathanerne, men de ble fordrevet nordover. Siden de ikke hadde samme forbruk av ris var de ikke avhengige av to avlinger i året. Dette gjorde det mulig for dem så de kunne fortsette sin livsførsel i nord. Et tredje folkeslag i området, gujarene, er et husdyrholdende nomadefolk. De bruker blant annet åssidene i pathanernes område som beiteplass for dyrene sine. Pathanerne lar dem gjøre dette ettersom disse områdene er uinteressante for dem. Dette eksemplet viser tydelig at det ikke er gitt at en militært overlegen gruppe trenger å fordrive en annen, dersom de ikke konkurrerer om de samme områdene/ressursene.

Odner (1983:55-56) trekker frem flere eksempler der jeger- og sankergrupper ikke bare samarbeider med jordbruksfolk til begges fortjeneste, men også tar del i deres genealogiske og religiøse system. Det økonomiske aspektet er ikke vanskelig å forstå. Jeger- og sankerfolket mbuti-pygmeene og bantueene, en fastboende bondebefolkning i Kongo, inngikk et symbiotisk forhold. Mbutiene forsynte bantueene med kjøtt og arbeid hvis de oppholdt seg lenger i området, mens bantueene på sin side ga jordbruksprodukter til mbutiene (Odner 1983:55). Når vi tenker på samhandlingen mellom samer og nordmenn, er det det faktum at mbutiene tar del i de fastboendes spirituelle og sosiale verden, som vekker spesiell interesse. Det synes ikke urimelig å se for seg at en lignende dualistisk åndsverden også var tilfelle for samene i vikingtid/middelalder. De skriftlige kilder som omtaler at nordmenn tar del i samisk seid, eller hvordan samene tilsynelatende er med på mjød-festivitene i Sigurd Slembes saga, kan være eksempler på nettopp en slik dualistisk åndsverden.

Gjennom de historiske kildene i forrige kapittel ble det konkludert med at handelen med samene, og spesielt pelshandelen, var svært ettertraktet og kunne være kilde til stor rikdom. Hva samene handlet til seg var det derimot færre hint om, men i forrige kapittel ble det henvist til at gårdsprodukter slik som smør, melk og flesk enkelte ganger blir nevnt. Som det også ble påpekt er disse kildene svært usikre, og alene gir de oss et svært tynt grunnlag for å kunne konkludere med at det faktisk var slik at samene handlet til seg disse varene. Lånord i både norsk og samisk gir oss derimot en uavhengig kilde som gir historiene større

troverdighet. Når ord som korn, grøt, buskap, melkebøtte og deig lånes inn fra urnordisk til samisk (Hansen og Olsen 2004:90), er det tydelig at dette er ting som samene med jevne mellomrom har kommet i kontakt med, men ikke har produsert selv. For nordmenns del så synes ordet «rev» å være et lånord fra samisk (Hansen og Olsen 2004:90-92) og med tanke på reveskinnets verdi som handelsvare synes det å være nærliggende å tro at det er i sammenheng med pelshandelen at ordet ble lånt inn. Sammenfallet av lånord på norsk og samisk med det de historiske kildene peker på som viktige handelsvarer er påfallende. Lignende tilfeller kan observeres hos folkegrupper over hele verden der samarbeids- og handelsrelasjoner har vært betydelige (Hansen og Olsen 2004:91; Odner 1983:54-56; Schanche 1986:131-132). Dette gjør det nærliggende å tro at lånordene henviser til gjenstander som var viktige i forholdet mellom de to gruppene, et forhold som så langt synes å ha et betydelig innslag av handel.

3.5: Bytte av etnisitet og kreolisering

Det har blitt lansert teorier som argumenterer for at en blandingskultur eller kreolisering skal ha oppstått i grenselandet mellom nordmenn og samer (Bruun 2007; Olsen 2004:29; Spangen 2005). Argumentene som er ført for dette er stort sett basert på arkeologisk materiale og supplert med etnografiske eksempler. I de skriftlige kildene er det noen få passasjer som kan peke mot noe sånt. Benevnelsen «bufinner» henviser til bofaste samer og kan kanskje tolkes som en kreolisert/blandet gruppe. Termen «bufinne» ble drøftet kapittel 2.4. Det ble påpekt at uttrykket ikke dukker opp i sagakilder før 1400-tallet (Flatøyboka), og da som et tillegg i en eldre beretning. Dette medfører at en bør ha en viss skepsis til dette uttrykkets verdi om forhold i vikingtid/tidlig middelalder. «Bufinne» nevnes siden i sikre kilder på 1700-tallet som en måte å klassifisere deler av den samiske befolkningen i forbindelse med grenseopptrekkingen etter Den Store Nordiske Krig (Evjen og Hansen 2009:217-218). Utover dette så er det flere eksempler på historier der en nordmann møter en samekvinne og et halvt norsk/samisk avkom er resultatet (f.eks. Kjetil Høngs saga og Harald Hårfagres saga). Mitt inntrykk er at de sterkeste arkeologiske argumentene for en kreolisering er fundert i graver med blandede trekk. Det vil si at det i den samme graven opptrer det som både oppfattes som samiske og norrøne materielle idiomer.

Marte Spangen (2005:132-133) viser til at konsepter som kreolisering, hybridisering og «in-between» spilte en stor rolle innen antropologi og post-kolonialistiske studier fra midten av 1990-tallet og utover. Introduksjonen av disse uttrykkene førte til en revurdering av

den tidligere vektleggingen av dualisme i kulturstudier, noe som siden spredte seg videre til studier av materiell kultur (Spangen 2005:133). Med tanke på hvordan ordet «hybrid» oftest anvendes om blandede raser innenfor biologien, vil jeg som Spangen (2005:134) også påpeke at bruken av ordet her kun er i forbindelse med blanding av ulike kulturelle entiteter. Det er der man kan studere reaksjonene på møtet mellom en imperialistisk kultur og et kompleks av lokale praksiser innen post-kolonial teori, at «hybridisering» anses som et særlig anvendbart konsept (Spangen 2005:134). Resultatet av slike møter er at de koloniserte tar til seg autoritære imperialistiske uttrykk og praksiser, samtidig som de gir dem et nytt, lokalt innhold (Spangen 2005:134). Peter van Dommelen forsøker å vise hvordan begreper som ambivalens og hybridisering kan bidra til mindre forenklede tolkninger av den materielle kulturen også i eldre tiders kolonier (Spangen 2005:135). Som eksempel bruker han de puniske, karthagiske og romerske koloniene på Sardinia og hvordan man i disse koloniene får en blandet kultur (van Dommelen 2002). van Dommelen (2002) påpeker at koloniseringen av Sardinia ikke nødvendigvis kjennetegnes av den imperialismen og rasismen som lå til grunn for 1900-tallets kolonisering, men at den materielle kulturen sannsynligvis har vært gjennom noen av de samme prosessene ved de fortidige kulturmøtene, slik som ved nyere tids kolonisering (Spangen 2005:135). De lokale enhetene tar til seg noe fra det opprinnelige og omkringliggende sardinske området, noe fra kolonimakten og således ender opp med noe som hverken koloniherrene eller den opprinnelige befolkningen vil oppfatte som genuint (Spangen 2005:135; van Dommelen 2002). Han understreker samtidig at den fremmede materielle kulturen ikke er noe som blir tvunget på lokalbefolkningen, men som de tar til seg for å tilpasse seg den nye situasjonen (Spangen 2005:135).

Det er dette perspektivet på hvordan materiell kultur kan «smitte» over fra en kultur til en annen, som Spangen (2005:135) benytter i sitt forsøk på å kaste nytt lys over tilfeller av norrøne «kulturlån» i samisk materiell kultur. Som et eksempel på dette bruker Spangen (2005:135) Inger Zachrissons (1984:107-110) eksempel på hvordan flettbåndsornamentikken, som i utgangspunktet var en norrøn stil, ble tatt i bruk av samene rundt år 1000 og helt opp mot vår tid. Ornametikken tas i bruk av samene i uforandret form, men de bruker den på andre gjenstander enn det nordmennene gjorde i utgangspunktet (Zachrisson 1984:107). En trommehammer fra Rendalen i Hedmark har av flere blitt brukt som et eksempel på kulturell hybridisering/kreolisering, fordi det på den ene siden er dekorert med samisk flettbåndsornamentikk, mens det på den andre er brukt norrøn ringerikestil (Hansen og Olsen 2004:107; Spangen 2005:135-136). Spangen (2005:136) mener dette trolig er resultatet av at enkelte grupper i grenseområder forsøkte å tilpasse seg en tilværelse som noen slags

mellommenn, og at de har hatt en oppfatning om sin identitet som ikke passet inn i de tradisjonelle bolkene same/nordmann. Hansen og Olsen (2004:106-107) tar også til orde for at en slik kreolisering kan ha funnet sted, og viser til graver med blandet materiale. Dette mener de gjelder spesielt for Sør-Norge, siden samene her ville vært omgitt av en demografisk langt mer dominerende norrøn befolkning (Hansen og Olsen 2004:107). Videre mener de at dette over tid kan ha gitt utslag i identitetsdannelser som skiller seg ut fra både den germanske og den samiske lenger nord (Hansen og Olsen 2004:107). Det er etter min mening flere svakheter ved å trekke inn slike «etniske alternativer» for å gi svar på spørsmål knyttet til arkeologisk materiale. Dette skal nå utdypes.

3.6: Problemer knyttet til bruken av etniske modeller

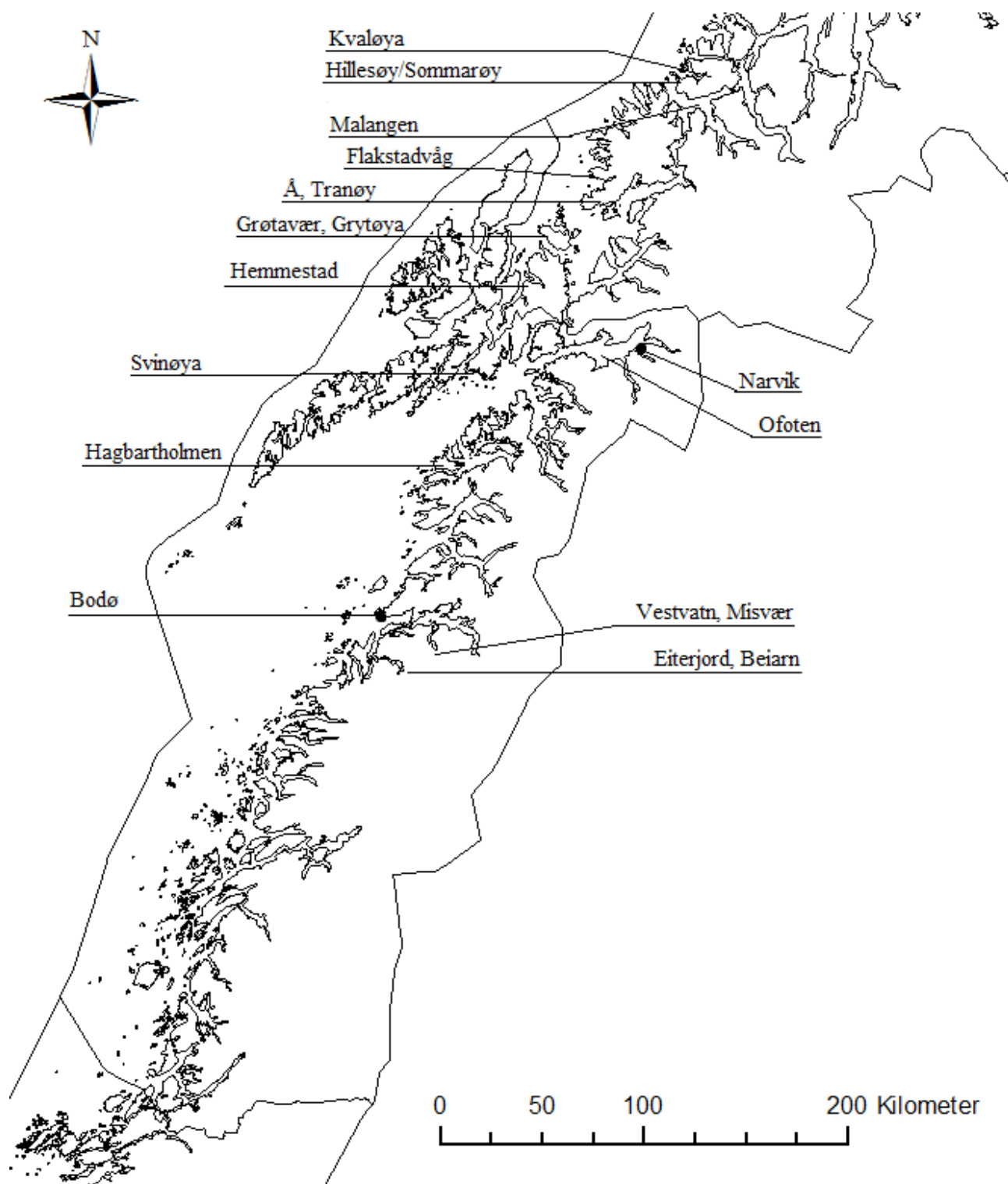
Blant andre har Inger Storli (2006:122, 126) og Ulf Näsman (1988) kritisert bruken av sosialantropologiske modeller som er basert på studier av samfunn som både i tid og rom ligger langt fra det nordiske jernaldersamfunnet. I stedet argumenterer de for at man i stedet bør se på analogier fra germansk kultur (Storli 2006:126-130). Dette har også sine svakheter da man blir nødt til å bruke historiske kilder istedenfor. Disse er som kjent ikke alltid like pålitelige, for eksempel kan det hos Tacitus være vanskelig å skille mellom hva som er saklige observasjoner og hva som er moralisering (Storli 2006:127).

Bruken av materiale for å markere etniske grupper har også møtt kritikk. Dette er som oftest i forbindelse med steinalder og tilbakeføring av etniske identiteter (Skandfer 2001:120). Et problem i følge Marianne Skandfer (2001:120) er at man her bare bytter ut gamle kulturhistoriske oppfatninger av kultur med «etnisitet». Min oppfatning er at det til en viss grad er det samme som gjelder for jernalderarkeologien i Nord-Norge. Enkelte materielle gjenstander kan man nok med stor grad av sikkerhet si at er tegnende for den ene eller andre etniske gruppen, men nesten ingen av dem er alene eksklusive. De gjenstandene som etter min oppfatning kan betegnes som eksklusive, er norske våpen som sverd og enkelte økser, og de samiske neversvøpene. Disse gjenstandene er da heller ikke blant de som blir brukt i argumentene om etnisk hybridisering. De gjenstandene som blir brukt til dette skal diskuteres i neste kapittel. Det man har gjort i argumentene for etnisk hybridisering er å tillegge enkelte gjenstandsgrupper etnisk definisjonsmakt og så trukket det videre at en blanding mellom disse gjenstandsgruppene tilsvarer en blandet etnisitet. Jeg mener et slikt resonnement blir feil, fordi gjenstander ikke er det samme som kultur og at om de har en mening i en kontekst, betyr ikke det at denne er den samme i en annen.

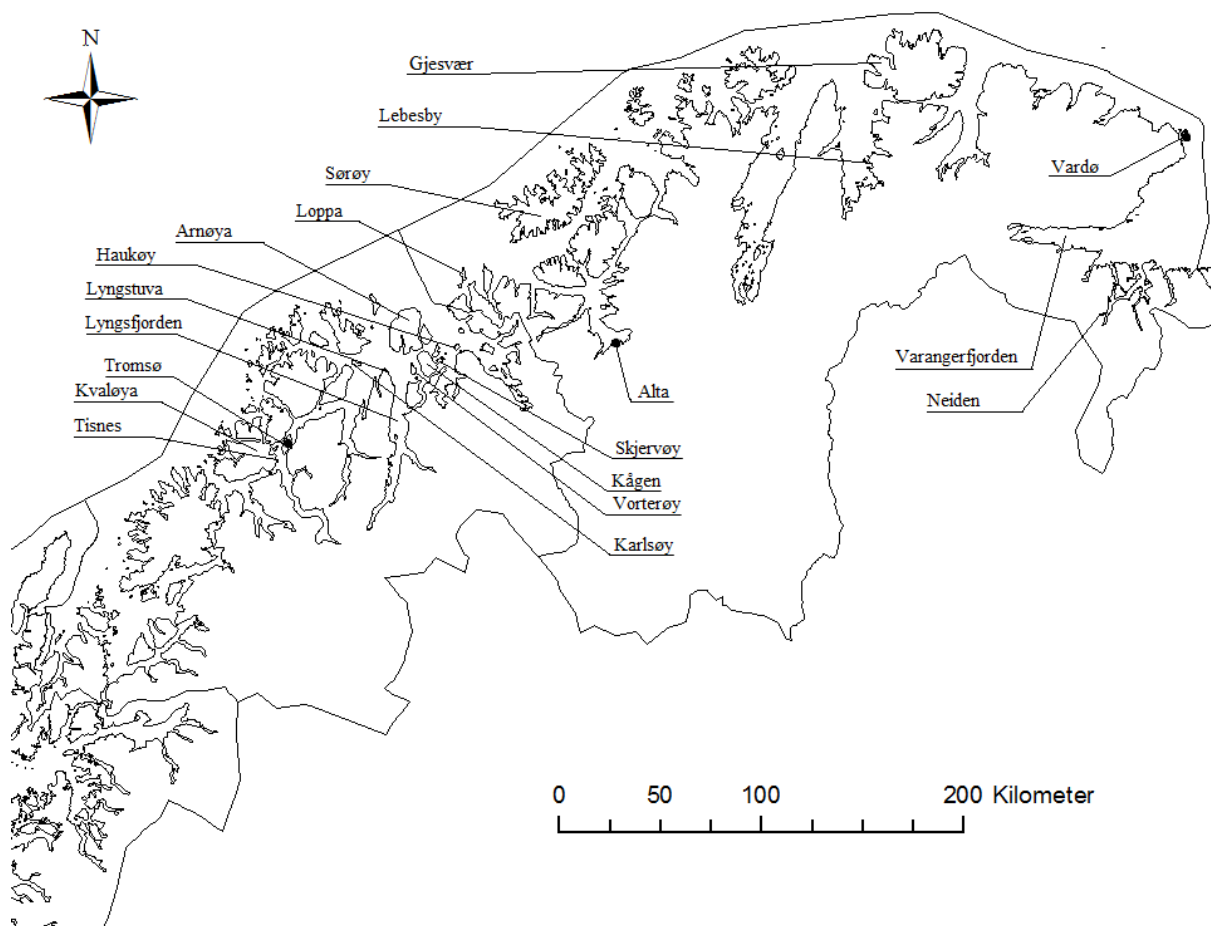
3.7: Konklusjon

Bruken av etniske analogier for å gi teorier større troverdighet er tilsynelatende logisk, men det innebærer også enkelte problemer. Først og fremst er det et problem at man kan komme med nærmest hvilken som helst teori og samtidig finne en eller annen form for etnisk analogi i det etnografiske og sosialantropologiske materialet. Bruken av disse til å svare på arkeologiske spørsmål, bør derfor gjøres med den samme skepsisen man har ovenfor bruken av eldre skriftlige kilder. Det vil si, at en tar i bruk det generelle, ikke det spesifikke til å tenke med.

Mine standpunkter på etnisk og kulturell hybridisering/kreolisering skal ikke ta for mye plass her, da argumentasjonen rundt dette trenger å bygges opp med en gjennomgang av det arkeologiske materialet i neste kapitel. Om en etnisk gruppe tar opp en tradisjon som ikke har noe å si for deres etniske selvbilde, men har det for en annen gruppe, blir det feil å kalle den første gruppen for en hybrid av de to. Kort sagt synes bruken av slike uttrykk problematisk fordi vi ikke har tilgang til førstehåndsinformasjon som kan si oss noe om hva som definerte etnisitet i jernalder og middelalder.

Figur 1: Viktige steder som nevnes i teksten. Nordland/Sør-Troms

Figur 2: Viktige steder som nevnes i teksten. Nord-Troms/Finnmark.

4: Det arkeologiske materialet

Denne delen av avhandlingen drøfter et utvalg av kulturminner som jeg anser å være de best egnede til å finne svar på problemstillingen. Disse kulturminnene vil vurderes ut fra kriterier som kan gi opplysninger om bosetningsmønstre og handelsrelasjoner. Bosetningsmønstre vil i denne sammenheng bli brukt for å vurdere hvor nordmenn og samer holdt til, og hvordan dette utviklet seg over tid. Det er nærliggende å tro at disse to faktorene er sammenvevd på en slik måte at endringer hos den ene folkegruppen leder til endringer hos den andre. For å vurdere dette er det blitt lagt mest vekt på graver og bosetningsspor. Dette er etter min oppfatning de tydeligste indisiene på en noenlunde permanent tilstedeværelse. Andre kulturminner, slik som hellegrøper og depoter, vil også benyttes. Min oppfatning er imidlertid at til bruk som indikator på bosetningsmønstre, bør de vurderes i forhold til graver og boplasser.

For vurderingen av handelsrelasjoner gjelder det samme prinsippet. Det ligger til grunn en forståelse av at fast handel og skatteinnkreving må skje under visse forutsetninger.

Dette kan blant annet innebære garantier for trygg ferdsel og en form for kodifisert atferd i møte med andre. For eksempel seiler ikke Ottar forbi «den store elven» i Bjarmeland fordi han ikke har noen avtale med bjarmene, og dermed ingen garanti for sin sikkerhet (se Ottars beretning i Hansen og Olsen 2004:67). En form for avtale har trolig vært nødvendig å ha med de nomadiske samene dersom en skulle ha en viss forutsigbarhet i når og hvor man kunne møtes. De skriftlige kildene nevnte noen handelsvarer, men de fleste av disse vil ikke etterlate seg direkte arkeologiske spor. En gjennomgang av materialet vil derfor undersøke om det er enkelte gjenstandsgrupper som kan stå som indirekte spor etter denne handelen. Dette vil hovedsakelig være prestisjegjenstander som har blitt lagt i graver eller i depoter/offerplasser, da det er antatt at disse representerer noe av rikdommen som handelen førte med seg. Andre, kanskje mer «hverdagslige ting» som jern (jernvinne), spor etter produksjon av dyreolje/tran (hellegroper) og kan også være med på å nyansere og fylle ut bildet.

Flere av disse materialgruppene har allerede blitt inngående studert, men sjelden eller aldri i relasjon til hverandre. Analysen av gjenstandene her vil naturligvis ikke kunne være like dyp og detaljert som i en avhandling dedikert til disse enkelte materialgruppene.

4.1: Norrøne graver

Både den norrøne gravskikken og den samiske urgravskikken gjennomgår en utvikling i tidsrommet fra vikingtid til middelalder. Selve utformingen av de norrøne gravene i Nord-Norge skiller seg ikke: fra de øvrige yngre-jernaldergravene i sør med flatmarks- og hauggraver (Reymert 1980:129; Sjøvold 1974:194). Hos Sjøvold og følgelig de verkene som er basert på hans arbeid, konkluderes det med at kremasjonsgraver har vært tilnærmet ikke-eksisterende, med elleve graver i eldre-jernalder og tre i yngre jernalder (Bruun 2007:32; Reymert 1980:78; Sjøvold 1962:145; 1974:189). I resten av landet er branngraver forholdsvis vanlige gjennom yngre jernalder (Solberg 2003:186, 222-223). Dette var et av Rolfsens (1973:283) argumenter for at det var en indre utvikling fremfor innvandring som fant sted i Nord-Norge, da det er en rak motsetning av situasjonen på Sør-Vestlandet der branngraver dominerte.

Det er derimot grunn til å tro at det trolig ikke er et fullt så skjevt bilde som det Sjøvold tegner. Inger Marie Holm-Olsen (1990) viser til at rapportene fra utgravningene, som i stor grad ble utført av O. M. Nicolaissen mellom 1880 og 1924, *ofte er svært mangelfulle og* hinter om et større omfang av branngraver enn det Sjøvold tar utgangspunkt i. På bakgrunn av at Sjøvold kun tok med de gravene som sikkert kunne dateres, forsvant en stor mengde graver som ikke kunne dateres nærmere enn til jernalder generelt (Holm-Olsen 1990:96-97). Om en

tar med alle graver der Nicolaissen fant brent ben havner vi på et minimum 44 branngraver (Holm-Olsen 1990:98). Trekull ble funnet i 68 graver, men bare 15 av disse inneholdt brent bein mens det i fem var ubrent bein (Holm-Olsen 1990:97). Av den totale mengden på 870 graver som Nicolaissen grov ut, var hele 600 uten beinmateriale (Holm-Olsen 1990:98). Sjøvold (1974:189) merker seg at branngravene er konsentrert over et lite geografisk område, og spør om det kanskje kan være en følge av impulser fra sør. Selv om datagrunnlaget kanskje ikke er så lite som det han tar utgangspunkt i, er det fortsatt påfallende hvor skjevt antallet branngraver er i forhold til inhumasjonsgraver i forhold til resten av landet.

Selve gravutformingen utviser på sin side stor variasjon, både kronologisk og geografisk. Forholdet mellom flatmarks- og hauggraver er ikke statisk, men varierer over tid. Mens det i perioden før merovingertid var hauggraver som var det vanligste, er flatmarksgraver omtrent like vanlig som hauggraver i merovingertid (Sjøvold 1974:182). I vikingtid er hauggravene igjen i overtall, med ca. dobbelt så mange hauggraver som flatmarksgraver (Sjøvold 1974:182). Om man ser yngre-jernalder under ett, så er det ca. 60% flere hauggraver enn flatmarksgraver (Sjøvold 1974:182). Det er riktig nok flere kilder til feilslutninger i forhold til antall flatmarksgraver. De viktigste med tanke på statistikken er nok at praktisk talt alle ble funnet ved tilfeldig graving, samtidig som at svært få av gravene ble profesjonelt utgravd (Holand 1989:38; Holm-Olsen 1990:91; Sjøvold 1974:184). Således kan man stille spørsmål om forholdet mellom flat- og hauggravene i realiteten ikke er jevnere. Geografisk er det en tendens at flatmarksgravene dominerer i forhold til hauggravene jo lenger nord man kommer, slik at det i Troms er vesentlig flere flatmarksgraver enn hauggraver (Sjøvold 1974:185-186).

Sjøvold (1974:195) mener at det norrøne gravgodset i Nord-Norge ikke skiller seg nevneverdig fra det som er å finne i resten av landet. De senere årene har en del forskere påpekt at gravgodset i flere av de norrøne gravene tilsynelatende bærer preg av samisk innflytelse, og i enkelte tilfeller argumentert for at den gravlagte er samisk eller en såkalt «hybrid» (Bruun 2007; Munch 2013; Spangen 2005; Storli 1991). Før disse gravene kan drøftes, må også de samiske gravene og hva som kjennetegner de undersøkes. Likevel er helhetsinntrykket av den norrøne gravskikken i Nord-Norge at den følger den praksis som er vanlig andre steder, men med noen variasjoner i forhold til landet forøvrig. Det har ikke vært anledning til å undersøke gravform ellers i landet. Det kunne vært av interesse å undersøkt om det eksisterer lignende regionale variasjoner i gravskikk lik den som opptrer mellom Nord- og Sør-Vestlandet.

4.2: De samiske gravene

Den gravformen som dominerer i store deler av det samiske bosetningsområdet er graver som er anlagt i steinur og under berg og store steiner. Disse har fellesbetegnelsen urgraver (Hansen og Olsen 2004:116; Schanche 2000). Urgravenes morfologi er noe variert (Schanche 2000:157-158), men det ser ikke ut til at dette har kronologiske årsaker. Urgravskikken utgjør altså ikke en homogen gruppe, men den utviser likevel ikke så store variasjoner som det den norrøne gjør (Bruun 2007:30). Fellestrekk for gravene er fraværet av løsmasser, det vil si den døde er lagt i et luftig rom med vegger av stein som kan være naturlige eller bygget opp av mennesker (Hansen og Olsen 2004:116).

Geografisk er det en tendens for gravene å være plassert langs kysten i områdene fra Finnmark til Salten, men videre mot sør befinner de seg lengre inn i landet (Schanche 2000:161). Schanche (2000:162) utelukker ikke at det kan være flere graver i innlandet også i Finnmark, men det har ikke blitt kartlagt. Geografisk er Varanger det området som klart dominerer med antall urgraver, med mer enn 200 gravfunn og over 1200 registrerte graver (Hansen og Olsen 2004:117).

Kronologisk er urgravskikken en veldig langvarig gravform. Den synes å oppstå i årtusenet før Kristus, og varer til ut på 1700-tallet (Fossum 2006:82-89; Hansen og Olsen 2004:117; Schanche 2000:190). Denne tidfestingen utviser derimot en stor geografisk variasjon. Helt frem til 800 e.Kr. er gravformen utelukkende et fenomen som hører til området rundt Varangerfjorden. Den blir ikke vanlig utenfor Varanger før utpå 1000-1100 tallet (Schanche 2000:173, 178-179).

Til forskjell fra de norrøne gravene, er også likbehandlingen i urgravene forholdsvis konform. Likene som er plassert i disse gravene er aldri kremerte. Ofte der bevaringsforholdene har vært gode, har man også funnet rester av neversvøp som har dekket likene. Neversvøpet er ifølge Schanche (2000:192-193) en sentral del av gravskikken og hun mener det er liten tvil om at dette da har vært normen. Bakgrunnen for dette er at selv om mange graver er undersøkt uten tanke for arkeologisk dokumentasjon, er likevel neversvøp dokumentert i 115 av de 396 undersøkte gravene (Schanche 2000:192, 346). I enkelte tilfeller finnes det never, men ikke i store nok mengder til å ha kunnet utgjøre et svøp, men ofte synes dette å skyldes dårlige bevaringsforhold og/eller utgravningsarbeide (Schanche 2000:192-195). Likevel gjør den hyppige tilstedeværelsen at Schanche tolker neveren som et karakteristisk trekk ved gravskikken (Schanche 2000:193).

Der urgravene i seg selv utviser en forholdsvis homogen morfologi, er ikke dette tilfelle for samisk gravskikk i sin helhet (Odner 1983:63). De gravformene som utenfor

Varanger kan ha vært i bruk forut for, og stedvis/tidvis samtidig med urgravene, vet vi derimot langt mindre om. Ernst Manker (1961:180) definerte en gruppe i Nord-Sverige som «jordgraver». Disse er grunne graver i tørre sandbanker og grusrygger (Manker 1961:178-179, 200; Schanche 2000:123, 164). De er i hovedsak å finne i innlandet der urgravene mangler, men også ute ved kysten hvor de da særlig opptrer i tilknytning til holmer og øyer, og ofte side på steder med urgraver (Schanche 2000:164). Jordgravenes anonyme utforming gjør at det i følge Manker (1961:180) virker sannsynlig at de er vanligere enn det statistikken kanskje skulle tilsi. Mankers (1961) materiale stammer riktig nok for det meste fra Nord-Sverige, men de samme karakteristikaene synes også å gjelde for Nord-Norge (Schanche 2000:193).

Problemet med jordgravene er at det ikke har latt seg gjøre å gi en utvilsomt samisk jordgrav en sikker forhistorisk datering i hverken Norge eller Sverige (Mulk 1994:175; Odner 1983:62; Schanche 2000:302; Zachrisson 1976:73-74). Eneste mulige unntakene er noen graver i indre Ofoten i Narvik kommune, og en på Å i Tranøy kommune, som er daterte til rundt 1000-tallet (Schanche 2000:119; Sjøvold 1974:154). Gravene i Ofoten er utformet som flatmarksgraver, noen med steinheller som danner et oppmurt kammer for den døde (Andersen 1992:74). På den ene siden er dette ikke en uvanlig norrøn gravform og Sjøvold vil gi de både norrøn etnisitet og en datering til jernalder (Sjøvold 1974:189). Det finnes også sikre norrøne graver i den samme fjorden, ca. 30 km ut mot kysten (Andersen 1992:72). På den andre siden er det langt til sikre norrøne gårder, hauggraver og andre norrøne kulturminner (Andersen 1992:168-171). Sammen med andre faktorer, som stedsnavnsforskning, historiske kilder og opplysninger i historisk tid, gjør dette at Oddmund Andersen (1992:168-171) vurderer det som at gravene og befolkningen i dette området med overveiende sannsynlighet vært samisk. Dette synes rimelig ut i fra det materialet han presenterer, men spørsmålet er om gravfeltet stammer fra tiden før eller 1000, det vil si, er de eksempler på samiske graver før år 1000? Funnmaterialet i gravene fra det indre Ofoten er svært fattige, og det materialet som lar seg datere, dateres til sen-vikingtid eller middelalder (Andersen 1992:78). Dette gjør at det etter min mening virker vanskelig å kunne si at dette representerer en samisk gravtradisjon forut for urgravene. De kan kanskje representere en lokal tradisjon forut for urgravskikken. Dersom dette var en vanlig samisk gravtradisjon er det rimelig å anta at flere eksempler hadde vært kjent fra indre fjordstrøk andre steder i Nord-Norge, men de som i følge Schanche (2000:119) ligner mest, er de som beskrives av Manker (1961:180-181) i Västerbotten.

Mangelen på kjente forhistoriske samiske graver mellom Nord-Troms og Øst-

Finnmark i 1983, ledet Odner (Odner 1983:60-62) til å anta at det sannsynligvis også var andre typer gravformer som ble brukt, men som ikke etterlot synlige arkeologiske spor. Funnssituasjonen er ikke nevneverdig annerledes i dag, bortsett fra at enkelte urgraver fra år 1000 og utover, har blitt funnet (Schanche 2000:161, 177-179). En mulighet kan være at man la den døde på trestativer, oppe i trær, rett på bakken og lignende, slik som Manker (1961:39, 48, 188) viser til at det bli gjort ifølge muntlig tradisjon og skriftlige kilder. Odner (1983:62) mener at dette virker sannsynlig. Han foreslår at det også kan ha blitt benyttet en svært enkel gravform der liket har blitt lagt på bakken for å fortæres av ville dyr, og understreker at etnografisk sett så er ikke dette ualminnelig (Odner 1983:62). Dette strider dog delvis mot mye av poenget i Mankers (1961:50) eksempler. Bakgrunnen for at lik graves dypt ned, eller henges opp i trær, er nettopp for å unngå at ville dyr skal få tak i dem (Manker 1961:50).

Mangelen på graver i Vest-Finnmark/Nord-Troms gjorde at måtte Odner (1983:60-62) vurdere om det i hele tatt var noe særlig befolkning her før år 1500, da urgravene kommer til. Siden den gang har det derimot blitt oppdaget flere spor fra samiske boplasser (Hansen og Olsen 2004:71; Myrvoll 2011), slik at dette området ikke lenger virker å ha vært like befolkningsfattig. I tillegg betraktes hellegrupene nå som spor etter samisk aktivitet i området (Hansen og Olsen 2004:70-71; Henriksen 2006). Dette er funngrupper som vi skal komme tilbake til senere, men de tas inn her for å belyse at det har vært stor samisk aktivitet i området. Det har blitt datert noen urgraver i området til perioden rundt år 1000 (Schanche 2000:190), men det er fortsatt, som Odner (1983:62) påpekte, en påfallende mangel på graver mellom Øst-Finnmark og Nord-Troms. Dette kan kanskje forklares med disse andre begravelseformene som det vil være svært vanskelig å finne arkeologiske spor etter, eller dårlig/vanskelig registrering/datering, men inntil videre forblir gravskikken her uvis.

Noe som tidligere var forstått som en gravform var de såkalte rekkebranngravene i det indre Finnmark som Per Kyrre Reymert (1980:79) beskriver i sin magisteravhandling. Disse lignet på andre samiske graver ved at de inneholdt noe av det samme materialet, og hadde oppmurte kamre i bakken. Det som skilte de fra samtlige andre samiske graver at de var blitt brent. Gravgodset ga en datering til rundt 1000-1100-tallet (Reymert 1980:79). Senere har undersøkelser vist at det ikke er snakk om graver, men ildsteder som er rester etter vinterboplasser (Hansen og Olsen 2004:100).

Så langt er det ganske klart at det er en utfordring å finne frem til andre samiske gravformer i Nord-Norge som kan dateres til jernalder. I Sør-Norge er situasjonen en annen. Her dukker det opp en type graver rundt ca. 200 f.Kr. i randområdene til dagens sørsamiske område (sentrale Jämtland, Medelpad, indre Trøndelag og i siste del av jernalderen Härjedalen

og fjellområder i Jämtland)(Hansen og Olsen 2004:100). Disse gravene har ofte vært plassert ved innsjøer, i skoglandet og i fjellet. De omtales i Sverige vekselvis som innsjø- og skogsgraver, mens de i Norge kalles fjellgraver. På tross av ulike morfologiske og kronologiske variasjoner tyder mye på at de utgjør et beslektet fenomen og fellesbetegnelsen «fangstmarksgraver» er derfor blitt foreslått som fellesbetegnelse (Bergstøl og Holm Sørensen 1997:86; Gollwitzer 1997:33; Hansen og Olsen 2004:103). Disse kunne vært et godt eksempel på en forløper til de samiske jordgravene, men deres etniske tilskrivelse er svært omstridt. Enkelte ser de i sammenheng med germansk bosetning (se f.eks. Baudou 1986, 1987; Odner 1983) mens andre oppfatter de som samiske (Hansen og Olsen 2004:106; Zachrisson 1997). En mulighet som drøftes av Odner (1983:111-113) og Hansen og Olsen (Hansen og Olsen 2004:106-109) er at det kan være snakk om protosamiske grupper som tar etter en germansk livsførsel, lignende det vi tidligere har omhandlet i etnisitet-kapitlet. Disse gravene kan kanskje være eksempel på en annen samisk gravtradisjon i jernalderen og min oppfatning er at vi her muligens står ovenfor en gravtradisjon som er i bruk før urgravskikken eller jordgraver kommer til området. Disse gravene kommer ikke til å drøftes videre siden de er godt utenfor oppgavens geografiske begrensning og på grunn av den omfattende debatten rundt deres etniske tilhørighet.

Også i Finland finner vi annen gravform, kalt «lapprøyser», og i likhet med gravformene ovenfor er den etniske tilknytningen til disse usikker. Lapprøysene opptrer hovedsaklig i grenseområder hvor det finner sted en økt ekspansjon og handelsaktivitet, fra nærliggende jordbrukssamfunn i eldre jernalder (Hansen og Olsen 2004:115). De har i liten grad vært utsatt for arkeologiske undersøkelser, og i de tilfellene de er blitt undersøkt har de vist seg å være funntomme eller bare inneholde bein og trekull (Hansen og Olsen 2004:115). Det er også et problem at når røyser med funn har blitt oppdaget innenfor et kjent jordbruksområde, har de blitt klassifisert som en jernaldergrav, og ikke en lapprøys (Hansen og Olsen 2004:115). Hansen og Olsen (2004:113-115) vurderer på bakgrunn av likhetstrekk mellom lapprøysene og innsjøgravene, og hvordan de er plassert i forhold til jordbruksbefolkningen, om ikke også disse skulle tolkes som en østlig parallell til innsjøgravene. Det vi ser ut fra dette er at det utenfor Nord-Norge er en sterk diskusjon rundt den etniske tilskrivningen av graver i etniske grenseområder. Ut fra dette er det grunn til å spørre om det ikke også bør stilles spørsmål rundt den etniske klassifiseringen av enkelte graver i randsonene mellom kjente samiske og norske tilholdssteder.

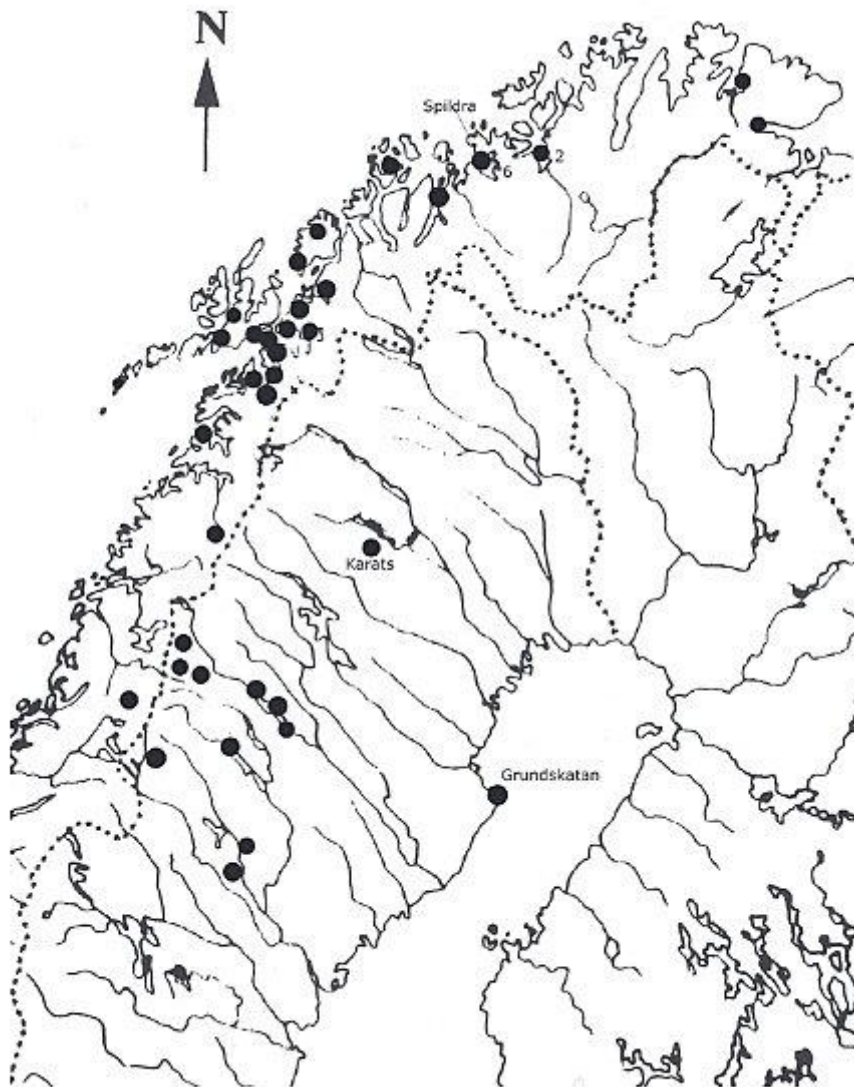
Noen røysgraver på Svinøya utenfor Hundstad i Lødingen ble i 1897 undersøkt av Nicolaisen (Schanche 2000:158-159). Gravene skriver seg fra sen vikingtid og er svært like

de fra Varanger, både i innhold og morfologi (Schanche 2000:159). Det er funnet beinrester, diverse jernrester og knivblad samt et snellehjul av kleber. Det er derimot ikke registrert hverken østlige eller norrøne smykker, og heller ikke never, som kan si noe om de gravlagtes etniske tilhørighet. Røysgravfeltet på tørre strandvoller er ikke uvanlige på kjente jernaldergårder, slik som Grøtavær ytterst på Grytøya i Sør-Troms (Schanche 2000:159). Morfologien er ikke noe vesentlig forskjellig fra disse gravene og de samiske gravene fra Vardø, men konteksten er det (Schanche 2000:159). Hos samene kan både røyser, hule- og hellegraver opptre side om side, mens det i det norrøne området kun er førstnevnte som opptrer (Schanche 2000:159). Når to så like gravskikker opptrer i begge kulturer, blir en i flere tilfeller sittende uten noen «etnisk diagnostiserende» kriterier med hensyn til graver, slik som er tilfellet med røysgravfeltet på Svinøya.

En annen form for «grav» som også er tillagt samene, er de såkalte bjørnegravene. Bjørnen hadde en spesiell plass blant menneskene i jernalderen. I germanske graver er det ikke uvanlig at den døde har blitt innhyllet i bjørneskinn eller at andre deler, som tenner eller klør, blir lagt i graven (Guttormsen 2005:173). Hos samene vet vi litt mer om bjørnens rolle i deres ideverden fra tekster skrevet av misjonærer på 1600- og 1700-tallet. Det er flere grunner til å være kritisk til disse kildene. Tekstene deres er ikke skrevet for å redegjøre for samenes religiøse praksis og en objektiv skildring av hedenske ritualer var nok ikke på agendaen. Deres mål var å kristne samene. I tillegg var også bjørnekultens ritualer stengt for utenforstående, så misjonærenes beretninger bygger alle på gjenfortellinger der det virker nærliggende å tro at sentrale deler ble pyntet på, eller holdt tilbake ovenfor misjonæren (Guttormsen 2005:173-175). Bjørnen ble gitt en rekke overnaturlige egenskaper, slik som at den var allvitende og althørende og det ble blant annet sagt at bjørnen hadde ti manns styrke og tolv manns vett (Guttormsen 2005:173). Bjørnens overnaturlige evner er noe vi også kjenner fra andre folkegrupper, slik som jakuterne som snakket russisk eller tungusisk når de spiste bjørnekjøtt for at bjørnen skulle tro at det var et annet folkeslag som hadde felt og spist den (Guttormsen 2005:175).

Bjørnegravene oppstår rundt år 200 og varer helt til 1700-tallet (Fossum 2006:107). Når det i noen tilfeller kan være en viss usikkerhet knyttet til den etniske tilhørigheten i urgraver, gjelder ikke dette bjørnegravene. Sånn sett kan vi tolke de som en ganske sikker tilstedeværelse av samer. Interessant er det også at ut i fra de daterte bjørnegravene, er det en betydelig vekting av forekomsten mot slutten av vikingtid og tidlig middelalder (Fossum 2006:101). Av de elleve som er daterte i Norge, er to fra år 200-800 e.Kr., mens hele seks er fra perioden 1000-1300 (Fossum 2006:101). Sammenfallet med urgravens utbredelse i det

samme tidsrommet er nok ikke tilfeldig. Det virker nærliggende å vurdere spredningen av bjørnegravene på samme måte som spredningen av urgravene, det vil si i forhold til de norske samfunnsendringene som finner sted i denne perioden. Det geografiske tyngdepunktet er dog annerledes for bjørnegravene enn for urgravene med et tyngdepunkt i Troms og nordre Nordland fremfor Øst-Finnmark (Schanche 2000:329). Her er også de eldste bjørnegravene eldre enn de eldste urgravene (Schanche 2000:329). Så lenge det ikke stilles spørsmål rundt tolkningen av disse som bjørnegraver eller deres tilknytning til en samisk skikk, noe det ikke synes å være grunn til, ser det ut til at vi her har en gravform som bekrefter et samisk nærvær i området før urgravskikken kommer til. Det store antallet bjørnegraver i Ofoten (se fig. 3) styrker også tolkningen av at gravene i det indre av fjorden har vært samiske.

Figur 3: De kjente bjørnegravene (etter Fossum 2006:100).

4.3: Østlige smykker

Før jeg går videre og diskuterer graver med såkalt tvetydige preg, synes det mest hensiktsmessig å diskutere de østlige smykkene. De blir av flere brukt som samiske idiomer, og i forlengelse av dette, som et argument for samisk opphav på de som er gravlagt med disse (Munch 2013:21; Storli 1991:92). Dette mener jeg kan være uheldig og i det følgende vil jeg argumentere mot en mer forsiktig bruk av østlige smykker i tilskrivning av etnisk tilhørighet.

De tidligste østlige smykkene i Nord-Norge er datert til 800-tallet og er importert fra permisk område i Nordvest-Russland (Hansen og Olsen 2004:87). Flesteparten av disse smykkene er imidlertid yngre og dateres mellom 900 og 1200 med en proveniens fra Vest-Finland, Gotland, Karelen og vestrussisk område (Hansen og Olsen 2004:87). Samene synes helt klart å ha foretrukket disse fremfor norrøne varianter da de nesten utelukkende er funnet i samisk kontekst (Hansen og Olsen 2004:87; Zachrisson 1997:206). Samene har trolig fått disse via handelsnettverk med nærliggende østlige grupper som samene pleide kontakt med (Makarov 1991). Større usikkerhet er knyttet til de østlige smykkene som dukker opp i norrøne kontekst. Enkelte har hevdet at de fikk dem via samene (Makarov 1991; Munch 1967:116), andre at nordmennene selv dro ut og handlet de til seg på ferdene Bjarmeland (Brøgger 1928; Gjessing 1939:44-45).

Et påfallende trekk er at flertallet av graver med blandet østlige og vestlige elementer er kvinnegraver (Holand 1989:73; Storli 1991:115-116). Storli (1991:98-100) ser de østlige smykkene i norske graver som et tegn på at samiske kvinner har giftet seg med norske menn. Fra Arjeplog området i Nord-Sverige, i det som Inga Serning (1960) tolker som kvinnegraver, er det gjort funn av noen norrøne smykker, samt flere andre norrøne gjenstander. Storli presiserer at konteksten her er usikker, men hun holder det for å være sannsynlig at dette er et eksempel på at utveksling av ektefeller fant sted også fra germanere til samer (Storli 1991:98-100).

Et problem med denne tolkningen er at den overser mulighetene for at disse gjenstandene er en østlig parallell til for eksempel insulært materiale. Insulære gjenstander opptrer over hele landet i kvinnegraver. Disse tolkes vanligvis som plyndrings- eller handelsgods som så er gitt til en mor, kone eller i medgift av personer som har kommet hjem fra vellykkede vikingtokt eller handelsreiser (Solberg 2003:248; Sørheim 2011:50). I noen tilfeller er det riktig nok grunn til å tro at det kanskje er mer enn bare gjenstandene i gravene som har blitt med hjem over havet (Bødal 1998; Solberg 2003:248). Det virker rimelig å tro at i hvert fall enkelte av de gravlagte kvinnene kommer fra en annen kultur, både insulære og samiske, men problemet synes å være at de østlige gjenstandene blir brukt som en indikator

på samisk etnisitet. Dette mener jeg er spekulativt og definitivt er med på å skape et skjevt bilde av forholdet mellom samer og nordmenn. For eksempel er de fleste østlige ringspenner fra vikingtid i Norge funnet i sør-øst, spesielt på Kaupang i Vestfold (Glørstad 2010:110-112). Dette gjenspeiler trolig en handelsrute via Østersjøen. Først mot slutten av 900-tallet dukker det opp fra Trondheim og videre nord, en litt annen form for østlig ringspenne som er tolket som samisk (Glørstad 2010:112). Poenget som dette belyser er at østlige smykker slettes ikke trenger å være kulturelt eksklusive.

En bedre tolkning av de østlige smykkene, synes derfor å være en teori bygget rundt ideen om at de i norrøn kontekst heller vitner om handelskontakter og reiser. Trolig fant også sted ekteskapsallianser mellom samer og nordmenn, men østlige smykker i kvinnegraver kan ikke tas som ubetinget bevis på dette. Om vi går til sagaene er det flere nøkterne episoder som beskriver at man drev handel med samene (finnekaup) i tillegg til skattleggingen. Hansen og Olsen hevder at «Sagaene omtaler likeledes flere ekteskap mellom norrøne stormenn eller konger og samiske kvinner av høy byrd.» (Hansen og Olsen 2004:64), uten å henvise til andre enn det mellom Snøfrid og Harald. Jeg har ikke kommet over andre slike henvisninger, men det kan være de henviser til noen legendariske sagaer som ikke er tatt med i denne oppgaven. Disse er i beste fall usikre kilder. Ut i fra det materialet som er undersøkt her, må det her konkludere med det motsatte, at det sjeldent omtales giftermål mellom samer og nordmenn i sagaene. Ekteskapet mellom Harald og Snøfrid, har flere ment at mest sannsynlig er snakk om et forsøk på mytologisk å etablere samenes forpliktelser ovenfor den norske kongen gjennom slektskap (se f.eks. Hansen og Olsen 2004:64; Mundal 1996:109; Odner 1983:28).

4.4: Blandet etnisitet/kultur

Giftermål er bare én forklaring på det blandede materialet. En annen tolkning kan være at vi står ovenfor en form for hybridgruppe, en gruppe der samiske og norrøne elementer blandes kulturelt og materielt (Bruun 2007; Olsen 2004:29). I det følgende vil jeg gå gjennom et utvalg graver, i hovedsak fra Bruun 2007, som blir brukt som argument for en etnisk og/eller kulturell hybridisering.

En av gravene (Ts.5281a-gg) fra Hagbartholmen, Steigen kommune i Nordland (Askeladden 7944), er en slik blanda grav. Den gravlagte har blitt tolket som en samisk kvinne som er giftet inn i et høyere norrønt sosialt sjikt (Munch 1993). Graven er datert til 900-tallet og gravgodset er stort sett typisk norrønt, med ovalspenner av bronse på skuldrene, perler rundt halsen, vevsverd osv. (Bruun 2007; Munch 1993). Bakgrunnen for at den gravlagte tolkes som samisk, er noen østlige smykker og at det har vært lagt never i graven.

Bruk av østlige smykker som et argument for en østlig etnisitet, er som vi har sett, noe problematisk. Tilstedeværelsen av never er av flere (f.eks. Bruun 2007:68; Schanche 2000:192-197) brukt som et ganske sikkert tegn på samisk etnisitet, men dette er ikke et så utvetydig samisk idiom som det fremstilles som. Never i norrøne graver er utbredt over hele Norden, men er et relativt sjeldent fenomen i Nord-Norge (Bruun 2007:35). Dette gjør at Bruun (2007:68) velger å tolke den neveren som fremkommer i norrøne gravene som en følge av kontakt med samer, og ikke som et element av norrøn praksis.

Kvinnegraven på Tisnes like ved Tromsø, ble utgravd allerede i 1887, men utgravningen ble godt dokumentert (Munch 2013:21). Mye av utstyret er slik vi forventer å finne i en rik kvinnegrav, med ovalspenner på begge skuldrene, vevskje og en dekorert hvalbeinsplate. Den spennen som normalt sitter ved halsen eller på brystet mangler, men inntrykket er likevel at hun har blitt gravlagt i en norrøn vikingtidsdrakt (Munch 2013:22). I tillegg kommer det to gjenstander som ikke helt passer inn i det normale bildet, et merkelig forsølvet bronselokk og et østlig bronsekjede (Munch 2013:22). Bronselokket er i følge Munch (2013:22) uten kjent ekvivalent. Hun mener likevel at det er av samisk opphav ettersom det gjennom analyser ble oppdaget spor av tinn i sølvet, et fenomen som er kjent fra andre samiske sølv-gjenstander fra samme tid og tiden etter (Munch 2013:22). Munch (2013:22, 24) mener det er en mulig tolkning at kvinnen i graven kan være en samisk kvinne som har blitt inngiftet i et norrønt miljø. Igjen er det på basis av noen østlige gjenstander i en grav ellers rik på norrøne gjenstander, argumentet om en samisk etnisitet bygges på.

I graven på Hagbartholmen var dekket av et lag never (Munch 1993:136). Som det allerede har blitt nevnt er det ifølge Schanche (2000:192-197) mye som tyder på at never var av en spesiell betydning i samisk gravskikk, da det er funnet i tilnærmet alle urgraver som er vitenskapelig undersøkt. Også i svenske urgraver er dette et gjennomgående fenomen (Zachrisson 1997:200-201). Når det gjelder hele svøp, er det liten tvil om at det er en samisk skikk, og de som har blitt gravlagt med disse er etter alt å dømme samer. Problemet er at det som oftest bare er snakk om små spor av never og det er vanskelig å si om de har utgjort et svøp (Schanche 2000:193). Schanche (2000:193, 335) mener likevel at neversvøpet er regelen for samiske urbegravelser, opp til senmiddelalderen da det synes som at man nøyer seg med at never er «representert». Da oppstår det en utfordring med å bruke never til å tilskrive kulturtilhørighet, fordi dette også er et fenomen som er å finne i norrøne graver spesielt på Vestlandet (Bruun 2007:35). Et konkret eksempel det kan vises til er en grav fra Vestlandet, nærmere bestemt Vinjum på Aurland. Foruten insulære gjenstander, ble det også funnet never i denne graven (Sørheim 2011:28). Sammenlignet med denne graven, er det ikke lenger så

mye ved graven på Hagbartholmen som er utypisk norrønt.

Nok et indisium på samiske tradisjoner er bruken av tinn i sølv, og dette ble brukt av Munch (2013:22) i argumentasjonen av at kvinnegraven fra Tisnes kunne være av samisk opphav. Sjøvold (Sjøvold 1974:246) beskriver den samme gjenstanden som dekket med tinn. Siden dette er en vanlig praksis kjent fra keltiske områder (Bøe 1926:3; Sørheim 2011:29), klassifiserer han den som insulær. Sett sammen med det svært rike insulære materialet fra graven på Hillesøy/Sommarøy (Munch 2013:22-24; Sjøvold 1974:158-159), på andre siden av Kvaløya for Tisnes, virker det slett ikke usannsynlig at bronsespennen også er av insulært opphav. I Hillesøy graven ble det funnet et rembeslag av bronse, der forsiden var fortinnet (Ts.4052d). Munch (2013:22) påpeker at det ikke er kjent tilsvarende lokk som det i Tisnes graven, men på grunn av tinninnholdet i sølvet tolker hun det altså som samisk. Selv om det er en viss mulighet for at det kan være av insulært opphav, er det nok mest nærliggende å tolke gjenstanden som en østlig import. I mine øyne er problemet at man ut fra dette argumenterer for at kvinnen skal ha et samisk opphav, til tross for at det kun er dette fortinnede sølvet og et bronsekjede som er av østlig opphav. Resten av graven var utpreget norrøn, på samme måte som den på Hillesøy, bare med østlige importgjenstander fremfor insulære.

Ekkerøygraven (C 23113) er en grav som befinner seg i det samiske kjerneområdet ved Varangerfjorden. Denne ble oppdaget ved en tilfeldighet i 1922 og under den påfølgende utgravningen oppdaget man en av Nord-Norges rikeste graver (Bruun 2007:57-58; Sjøvold 1974:180). Her oppdaget man i en røysgrav datert til 900-tallet, levningene etter en mann og en kvinne, samt både norrøne og østlige smykker (Sjøvold 1974:180, pl. 33). De norrøne smykkene består av to ovalspenner og en trefliket bronsespenne, alle i borrestil som gjør de til de eneste av sitt slag nord for Trondheimsfjorden (Eldorhagen 2001:32, 58; Schanche 2000:215). Ekkerøyfunnet har blitt tolket som et bevis på en norrøn utpost eller aktivitet i Varanger (Sjøvold 1974:341), som et tegn på en finsk grav (Johansen og Odner 1968:78-79), som tegn på en norrøn kvinne giftet bort til en samisk mann (Storli 1991), som tegn på samisk handel med nordmenn (Schanche 2000:217), eller som et tegn på hybridisering (Bruun 2007:73). Mangfoldet i forslag til den etniske tilhørigheten til Ekkerøygraven sier også noe om hvor spesielle trekk den har. For det første sitter man her med en grav som faller inn under det som tidligere har blitt diskutert, at norrøne røysgraver og samiske urgraver ofte kan være tilnærmet like. For det andre ble smykkene funnet samlet til siden, ikke lagt over levningene (se katalogteksten i Universitetenes gjenstandsdatabase på nett), noe som gjør at en ikke kan si noe om hvordan drakt de døde hadde på seg, ei heller hva som har tilhørt hvem. Når det er så mange forskjellige forslag til opphavet til de døde i Ekkerøygraven er det etter min

oppfatning best å ikke legge for mye vekt på den, da det kun blir spekulasjoner.

På bakgrunn av hvordan vi tolker de insulære gjenstandene vi finner i graver, både i Nord-Norge og på Vestlandet, mener jeg at det i mange tilfeller blir feil å tillegge de gravlagte en blandet etnisk/kulturell tilhørighet basert på et lite antall «fremmede» gjenstander. Til det er det etter min oppfatning, altfor tvetydige bevis. Gravform *kan* være en måte å tilskrive etnisk eller kulturell tilknytning, men når gravskikkene begynner å utvise store likheter blir dette vanskeligere. Gravgodset kan hjelpe oss, men mange graver inneholder ikke noe gravgods, og selv om de gjør det er det ikke sikkert at gravgodset kan hjelpe oss med å plassere den gravlagtes etniske eller kulturelle tilhørighet likevel. Smykker er gjenstander som vel så gjerne kan ha vært handelsvarer eller plyndringsgods. Neversvøp er ganske sikkert et tegn på samisk etnisitet, men dette er som oftest ikke dokumentert eller bevart. Når neverrester blir funnet i en norrøn grav, kunne det kanskje ha indikert en alternativ etnisk tolkning av vedkommende. Når det bare er snakk om neverrester eller never som er lagt i graven, tydelig ikke et svøp, er ikke det heller et særlig godt argument for samisk etnisitet, da det også har vært en vanlig norrøn skikk.

Utover dette er også *hvem* som er gravlagt et kildekritisk problem. Som sagalitteraturen, så er gravene stort sett spor etter en overklasse i samfunnet. I hvilken grad er det da riktig å snakke om en kulturell blanding eller etnisk blanding ut fra dette kildematerialet? Argumenter både for og i mot vil være basert på en liten del av samfunnets gravgods. Følgelig mener jeg at det er spekulativt å konkludere med at det har foregått en omfattende, etnisk eller kulturell hybridisering i Nord-Norge. En viss påvirkning kan det nok ha vært, men det synes lurt ikke å overdrive betydningen av denne, da vi ikke vet hva som var kriteriene for hverken samenes eller nordmennenes etniske tilleggelse. Det skal nok mye til før man kan slå fast den ene eller den andre tolkningen, men det synes bedre å snakke om kulturelle impulser og importgjenstander fremfor etnisitet.

4.5: Sølvdepoter og høvdingdømmer

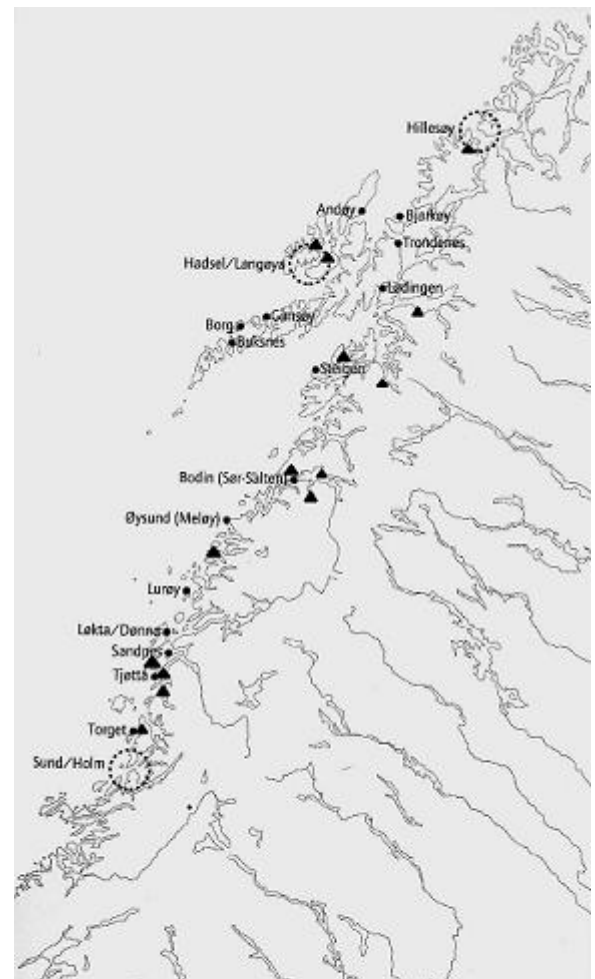
I Nord-Norge, som i resten av Norden, graver man i vikingtid ned sølvskatter. Hvem som har lagt ned skattene og hva de hadde for slags motiver, er uklart. Er det snakk om et samisk, norsk eller et felles fenomen? I det følgende skal jeg se på hvordan disse blir tolket og gjør en vurdering ut fra dette selv.

Totalt kjenner vi til 23 sølvskattefunn fra Nord-Norge, 20 datert fra slutten av 900-tallet til slutten av 1000-tallet og tre fra 1100-1200-tallet (Hansen og Olsen 2004:82-83). Mens det i skattene lengre sør er vanlig å finne hakksølv og mynter, er disse sjeldne i Nord-

Norge og kun et funn nord for Bodø hadde mynter (den såkalte Haukøy-skatten fra Nord-Troms, som nå er tapt) og her var de brukt som henger i et øresmykke (Guttormsen 2005:199; Hansen og Olsen 2004:82). Den vanligste gjenstandstypen i nordnorske sølvskatter er halsringer. Disse blir sjelden eller aldri funnet i graver eller på offerplasser, verken norske eller samiske (Guttormsen 2005:199; Hansen og Olsen 2004:85). Det synes derfor som om de har hatt en spesiell funksjon som ikke var forenlig med en gravlegging eller ofring. Hansen og Olsen (2004:85) ser for seg at de muligens kan ha vært unndratt personlig bruk og statusilskrivelse i både de norrøne og de samiske samfunnene. Et påfallende trekk for de fleste sølvskattene er at de hverken ligger innenfor sentrale norrøne sentralplasser eller samiske områder (Hansen og Olsen 2004:83). De opptrer heller i grensesoner, ifølge Hansen og Olsen (2004:83), mellom den norske og samiske befolkningen.

Det er uklart hva hensikten med nedleggelsene har vært og flere har lagt frem forslag. Birgitta Hårdh (1996:173) mener på grunnlag av fraværet av hakksølv at de må ha hatt en sosial eller muligens religiøs funksjon. Odner (1983:58-59) mente også at det var snakk om en religiøs skikk, men han så på skattefunnene i Norge som en norsk variant av offerfunnene i Nord-Sverige. Her mente han at de to kulturene hadde influert hverandre og at arkeologers deling av funnene i to kategorier kun var en tilskrivelse av kulturell forskjell (Odner 1983:59). Vi skal komme tilbake til offerplassene i Nord-Sverige, men her holder det å påpeke at enkelte materialgrupper er eksklusive hos den ene eller andre deponeringsskikken, slik at det etter alt å dømme er best å snakke om to forskjellige tradisjoner (Schanche 2000:306-308).

Geografisk bør det bemerkes at enkelte av skattefunnene som er utenfor den samisk/norske grensen, befinner seg på steder som ligger i utkanten av viktige høvdingsentre i vikingtid, slik som Hillesøy, Hadsel/Langøya, Tjøtta osv. (se fig. 4). For enkelte av disse funnene virker det rimelig å anta at de ligger langs viktige ferdselsårer eller grensesoner. Også

Figur 4: Høvdingseter/sentrumsdannelser i Nord-Norge i yngre jernalder (Etter Hansen og Olsen 2004:59). Sølvdepoter (trekanter) med mer enn én gjenstand satt inn.

utenfor Nord-Norge er det en tendens at funn av sølvskatter ofte skjer i transittsoner og grensestrøk mellom den samiske og en jordbrukende befolkning, slik som Kuusamo-området nordøst i Finland der man har de største funnene i et område hvor vannveier forbinder Bottenvika med Kvitesjøen (Hansen og Olsen 2004:83-84).

Den islandske Svarfdøla-sagaen ble trukket frem av Torunn Zachrisson (1998:198-199) i hennes arbeid med skattenedleggelse i Øst-Sverige. I sagaen berettes det hvordan hevd på land ble gjort ved å nedlegge sølv og personlig utstyr på eiendomsgrensen (Hansen og Olsen 2004:85; Zachrisson 1998:198-199). Likevel er det som Guttormsen (2005:199) påpeker en svakhet ved en slik tolkning at nedleggelsene ofte lå på utilgjengelige steder og var skjult under bakken. En mulig forklaring kunne være at det en gang eksisterte synlige merker over bakken, men det finnes det ingen antydninger til slik at det bare forblir spekulasjon. Fra et rasjonalistisk synspunkt virker derfor teorien om at de nedgravde skattene skulle være en form for grensemarkører ganske søkt for ikke å si umulig. Om vi derimot setter oss inn i en irrasjonell ideverden kan teorien likevel ha noe for seg.

En gjennomgående egenskap hos skattene i sagn fra nyere tid er at de skal ha vært synlige i landskapet gjennom lyset fra ild og at det lyste i mørket både over og under bakken (Zachrisson 1998:41). Til tross for dette var det heller ikke bare å grave opp skattene, for de var ofte bevoktet av diverse dyr eller de kunne forvandle seg til verdiløse ting som for eksempel løv eller kull (Zachrisson 1998:41). Skattene kan således ha vært «synlige» for de som var innforstått med tradisjonen. Således trenger ikke det faktumet at de er usynlige i terrenget bety at de var usynlige i ideverdenen til de som deltok i nedleggelsen. Så lenge denne ideverdenen og sagnene har eksistert blant befolkningen har grensen vært «synlig». Denne tolkningen hviler derimot på at denne betydningen som er dokumentert for nyere tid, har blitt overlevert fra tidligere tider i noenlunde samme form. Teksten i Svarfdøla-sagaen viser at tanken om å grave ned en skatt for å markere en grense eksisterte, men eksisterte den i samme form i Nord-Norge? Og eksisterte den i noenlunde samme form hos både nordmennene og samene?

Det er gode argumenter som kan føres for oppfatningen om at sølvdepotene kan ha hatt en funksjon som grensemarkører. Det synes også fornuftig å holde åpen muligheten for at de også kan ha hatt flere funksjoner utover dette. Ved å ta utgangspunkt i dataene fra undersøkelsene av de nord-norske sølvdepotene utført av Spangen (2005), har jeg sett om det kan være andre tolkninger av dette materialet. Utgangspunktet var følgende hypotese: at dersom depotene skulle fungere som grensemarkører, så krevde det minst to gjenstander i depotet. En grense skiller gjerne to mennesker eller folk. Dersom to representanter eller

høvdinge møttes og avtalte hvor denne grensen skulle gå og valgte å deponere sølv for å markere denne avtalen, synes det rimelig å anta at de la ned minst en gjenstand hver. Om man kutter ut alle depoter med kun én gjenstand av sølv, og samtidig legger inn kjente høvdingseter fra vikingtid, danner det seg et interessant bilde. Samtlige av funnene ligger forholdsvis fjernt fra disse sentrums plassene. Dette kan bety at de kan ha hatt en tilknytning til nærliggende gårder, men da må man ha en god forklaring på hvorfor og hvordan disse gårdene la ned større skatter enn man gjorde på høvdinggårdene.

Neste spørsmål blir hvem er det som har lagt ned disse? Det synes rimelig å anta at det er en norrøn høvding inne i bildet. Kan den andre deltakeren ha vært representant for lokale samer, eventuelt samer som er på en årlig gjennomreise? Dessverre er de fleste av deponeringene funnet tilfeldig og ikke vitenskapelig undersøkt (Spangen 2005:48-78). Dette gjør det vanskelig å si noe om de rikeste depotene er en enkelt eller flere deponeringer over tid. Datering mellom individuelle gjenstander i de større funnene kan kanskje gi en liten pekepinn. For eksempel funnet fra Neiden i Varanger (Spangen 2005:48) utviser en ganske stor spredning i datering av gjenstandene. Her kan det være snakk om syklisk deponering og som så ikke taler imot en samisk-norsk syklisk begivenhet som sikret forholdet dem imellom. En annen nærliggende forklaring er at de eldre gjenstandene i depotet har vært i sirkulasjon lenge før de omsider endte i depotet.

En annen tolkning av deponeringene er at det dreier seg om en begivenhet mellom norrøne høvdinge. I en tolkning basert på dette kan depotene være resultatet av diplomatiske løsninger på grensetvister eller grensemarkering mellom høvdinge. Motivet kan ha vært å hindre stridigheter og trygge skipsleia mot sør som handelen med arktiske produkter var avhengig av (Bratrein 1994:152). Å se oppkomsten av sølvdepoter i sammenheng med dette synes å kunne være en mulig tolkning. Denne betydningen kan også overføres til andre steder, slik som Kuusamo området. Her var det en rekke viktige vannveier som var viktige for handel og ferdsel mellom Botnvika og Kvitsjøen. At mangfoldet av sølvskatter her representerer en fysisk rest etter inngåelser av avtaler mellom stormenn i områdene, for å hindre konflikt og å holde vannveiene åpne, synes som en rimelig tolkning.

Sølvdepotene opptrer også øst for Lyngen, i det som ganske tydelig er samisk område. Her er det fjernt å tolke depotene uten å ta med samene. I disse depotene opptrer alltid østlige smykker (Spangen 2005), men som vi har sett trenger ikke dette nødvendigvis å bety at de har tilhørt samene. Dersom skattene er knyttet til grenser, er det naturlig at de opptrer rundt Lyngenfjorden. Dette området var helt opptil historisk tid ansett som en viktig grense, ikke bare av nordmenn og samer, men også karelere og russere (Guttormsen 2005:150; Hansen og

Olsen 2004:75). Av syv depoter øst for Lyngenfjorden, er tre lokalisert relativt tett i områdene rundt Kågen i Skjervøy kommune. Dette stedet har også, som vi skal se senere, hatt en stor betydning i tidligere samisk historie. Det kan derfor være interessant å se disse funnene i lys av andre og tidligere funn i disse områdene, som hellegropene, og den spesielle rollen som grense dette området synes å ha spilt hos nordmenn og samer.

Kronologien for funnene er også interessant. Sølvdepotene ble av Sjøvold (1974:360) oppfattet som sene vikingtidsfunn. Når det gjelder funnene langs kysten, med hals- og armringer, hakksølv, mynt og ringspenner, kan dette kanskje stemme (Spangen 2005:83). Disse funnene mener Spangen (2005:83) kan settes i sammenheng med deponeringskikken i Sør-Norge. Funnene fra Tromsø og videre nord og øst, mener hun på bakgrunn av typologiske dateringer stammer fra en tidlig middelalder (Spangen 2005:82-83), og ikke sen vikingtid slik som Sjøvold (1974:360). Disse deponeringene har da mest trolig skjedd i en annen kontekst enn de eldre, sørlige deponeringene. En slik sen datering av depotene kan gjøre det mer nærliggende å tolke de som samiske. En må anta at det ikke var en skikk som ble holdt i hevd av en kristen befolkning.

Spangen viser til to mulige forklaringer på dette. Ved å trekke inn van Dommelens post-koloniale teorier (se kap. 3.5) søker hun mulige forklaringer i en blandet materiell kultur i grenselandet mellom nordmenn og samer (Spangen 2005:136). Denne kulturen mener hun har inntatt en såkalt in-between rolle som mellomledd i relasjonene mellom samer og nordmenn (Spangen 2005:136). Spangen (2005:136) spør seg om det muligens kan være disse kreoliserte gruppene som har gjort edelmetalldeponeringen til noe som er assosiert med dem og dermed lite attraktivt for norrøne grupper i samme område å ta opp.

Disse gruppene og deres blandede materielle kultur, skal da fungere som forklaring på den tvetydigheten Spangen mener det nordskandinaviske materialet viser i sen vikingtid/tidlig middelalder (Spangen 2005:136). En rekke formaliserte uttrykk, slik som urgravskikken og bjørnegraver som har blitt vurdert her, får en langt større utbredelse enn tidligere (Spangen 2005:136). Samtidig finner det sted i følge Spangen (2005:136), kulturelle uttrykk som transcenderer det etniske skillet mellom det samiske og det norrøne. Dette mener hun at kan være et uttrykk for en dobbelt strategi, der man på den ene siden søker klarere norsk-samisk etnisk markering, mens man på den andre forsøker å forhandle eller mediere denne grensen (Spangen 2005:136-137). Edelmetalldepotene ser hun for seg at kan være et slikt transcenderende uttrykk (Spangen 2005:137).

En annen forklaring fra Spangen (2005:137-138), er at heller enn at samer tar opp sølvdeponeringskikken så er det deler av den norrøne befolkningen som motsatte seg

kristningen, som beslutter å orientere seg mot det samiske kulturfellesskapet for å beholde noe av sitt tradisjonelle levesett. Dette underbygger hun ved å vise til Solli (2002 kap. 7) som påpeker at den samiske og norrøne kulten hadde mange likhetstrekk (Spangen 2005:137).

Materielt viser hun til funnene som er gjort på Eiterjord, Beiarn og Vestvatn, Misvær beskrevet av Munch (1967; Spangen 2005:137). Her ble det oppdaget spor etter norrøn/norsk karakter, som husdyrhold og åkerbruk, med innslag av typisk samisk materiale, slik som pilspisser av reinhorn og østlige ringspenner og anheng (Spangen 2005:137). Hansen (1990) foreslår på sin side at dette kunne være samiske grupper som hadde delvis gått over til en norrøn livsstil i forbindelse med utviklingen av et mer kommersielt fiske. Spangen (2005:138) foreslår også at dette kan være spor etter nordmenn som ikke lenger fant det hensiktsmessig å være en del av det norrøne/norske samfunnet, og valgte å orientere seg mot det samiske kulturfellesskapet. Hun understreker at disse gruppene ikke ville bli sett på som samer av hverken dem selv eller andre samer, men at de kristne maktovertagerne og misjonærene ville gjort det (Spangen 2005:138).

En slik hypotese er basert på at materialet vi ser i dette området er gjenstander som har vært produsert og ment for de menneskene som bodde her. Disse lokalitetene ligger i Nordland, øst-sør-øst for Bodø. Videre øst ved Adamvalldá på andre siden av riksgrensen, oppe i fjellene nord i Arjeplog, ble det funnet en rekke oppreiste steiner på 0.5-1.0 meter, som stod to og to med jevne mellomrom og markerte en sti over et fjellparti (Bergman et al. 2007:401). Den spisse utformingen på steinene hindrer effektivt snøen i å legge seg oppå og gjør at de synes tydelig mot det hvite landskapet vinterstid (Bergman et al. 2007:404). Dette gjør at man tolker steinene som markører for stien om vinteren (Bergman et al. 2007:405). Den svært svake slitasjen på stien er også tatt til inntekt for at den hovedsakelig var i bruk vinterstid (Bergman et al. 2007:405). Siden det må ha vært satt inn betydelige ressurser for å oppføre disse steinene og de ikke har noen tradisjon i det samiske miljøet er de blitt tolket som norrøne kulturminner (Bergman et al. 2007:402, 404). Dateringen viste seg vanskelig, men basert på at de ikke nevnes i noen historiske tekster og vekstraten på lav som vokste på flere av steinene, syntes en datering rundt 8-900-tallet å være rimelig (Bergman et al. 2007:402-403). Undersøkelsen konkluderte med at disse steinene markerte et viktig parti av en sti over fjellet for en norsk høvding som drev handel med samene (Bergman et al. 2007:406). Om man ser på de typiske norsk/norrøne gjenstandene som ble funnet på Eiterjord og Vestvatn, som kleberkarene (Munch 1967:110-114), er de av samme type som de som ble funnet på et også noe tvetydige området i Arjeplog (Lundholm 1973; Munch 1973).

På bakgrunn av samsvarigheten mellom kleberkarene i Arjeplog og Eiterjord og

Vestvatn, så Kjell Lundholm for seg at det gikk en handelsrute fra Nordland, over Kjølén inn i Arjeplog og videre øst inn i Sverige via de store vannveiene (Lundholm 1973:240-241). Med funnet av stien ved Adamvalldá virker det svært nærliggende å tolke funnene fra de tre lokalitetene som spor etter en handelsrute. Varer som kleberkar ble fraktet fra steinbruddene via Eiterjord og Vestvatn, over fjellet til Arjeplog før de gikk videre inn i det svenske markedet. Samtidig handlet man også med samene som hadde et sterkt nærvær i dette området (Mulk 1994:130), noe som kan forklare de østlige smykkene som også er funnet her (Munch 1967). Det synes som en vel så sannsynlig forklaring at disse områdene er handelsposter eller mellomstasjoner i handelen mellom samer, svensker og nordmenn, fremfor at de er spor etter en etnisk/kulturell hybridisert gruppe mennesker.

4.6: De samiske offerplassene i Nord-Sverige

I det indre Norrland i Nord-Sverige dukker det opp en ny funnkategori som blir forbundet med samene. Her har det blitt funnet en gruppe på tolv depoter, eller offerplasser, med til dels omfattende nedleggelse av mynter, jaktvåpen, smykker og andre metallgjenstander (Hansen og Olsen 2004:122-123; Mulk 1994:171-172; Zachrisson 1984:73-74). Foruten metallgjenstander finnes det også i de fleste tildels tykke lag av nedlagte horn og bein (Zachrisson 1984:14-15). Selv om det tidligere har blitt reist tvil om koblingen til samene (Fjellström 1962), er det i de siste årene blitt sannsynliggjort at samtlige er samiske (Hansen og Olsen 2004:122-123; Zachrisson 1984).

Metallfunnenes datering peker i hovedsak til perioden 900/1000-1300 e.Kr., men enkelte går helt tilbake til 800-tallet (Hansen og Olsen 2004:122-123; Mulk 1994:172; Zachrisson 1984:73-74). På en av offerplassene ble det også funnet et randskår av Kjelmøy-keramikk, noe som i så fall dytter dateringen for den seneste bruken av plassen helt ned til 200-300-tallet (Hansen og Olsen 2004:123). Det er en mulighet at skåret kan stamme fra annen aktivitet tidligere på området, men ettersom stedet har vært lite egnet for bosetning og at Kjelmøy-keramikken får en mer rituell funksjon i den siste delen av bruksfasen, åpner det for at det her har foregått rituell praksis i lang tid før det siden har spredt seg utover et større område (Hansen og Olsen 2004:123).

I den arkeologiske litteraturen er det stor enighet om at disse offerplassene må sees i sammenheng med intensivering av pelshandelen i vikingtid og tidlig middelalder (Hansen og Olsen 2004:123; Schanche 2000:277). Denne handelen kanaliserte store verdier inn til de samiske områdene og funnene gjenspeiler deres kontakter både mot øst (østlige smykker) og

vest (bla. mynter) (Hansen og Olsen 2004:124). De fleste offerplassene var trolig i kollektiv bruk av lokalsamfunnet eller siidaen (Hansen og Olsen 2004:124). Funksjonen deres har trolig, i tillegg til det religiøse, også vært av sosial art. Med all den rikdommen som pelshandelen førte med seg, ser Mulk (1994:226) for seg at offerplassene fungerte som et hinder for for stor individuell akkumulering av kapital. Hansen og Olsen (2004:124-125) stiller spørsmål rundt akkurat dette og viser til at ritualene like godt kan ha fungert som sosialt samlende og vært med på å maskere gryende sosiale motsetninger og ulikheter. Individer som ble rike på handel med nordmenn ville vært en god forklaring på de rike samiske gravene, slik som f.eks. Ekkerøy graven, uten å måtte trekke inn utveksling av kvinner med nordmennene. Alternativt kan det være snakk om deponering av verdisaker for å hindre inflasjon og dermed en undergraving av maktgrunnlaget til en elite, slik man har foreslått i bronsealderforskningen (Kristiansen 1978).

Ved å sammenligne innholdet i samiske urgraver, sølvdepoter og offerdepotene fant Schanche (2000:303-309) flere klare forskjeller i hvilke gjenstander som har blitt deponert i de forskjellige kontekstene. Mens man i eldre jernalder finner piler i graver gjelder ikke det samme for yngre jernalder (Schanche 2000:321). Mynter som er tallrike på flere av offerplassene, er helt fraværende i urgraver (Schanche 2000:308). Det samme gjelder også flere andre gjenstandstyper, for eksempel halsringer og armringer, som opptrer sammen i skattefunn, men hver for seg i graver og på offerplasser (Schanche 2000:305-306, 308). Ved å se på utviklingen av funnsammensetningen fra offerplassene og gravene, kom Schanche (2000:322-328) frem til den forklaringen at det fant sted en omstrukturering i det religiøse verdensbildet. Jakten, representert ved pilspisser, sluttet å opptre i graver og begynte i stedet å opptre i store antall på offerplassene (Schanche 2000:321-322). Dette mener Schanche (2000:325-326) kom som en følge av at det som tidligere hadde vært knyttet til overlevelse og matauk, var nå blitt knyttet til økonomi og tilgang til prestisjevarer gjennom pelshandelen (se også Hansen og Olsen 2004:122-124). Dersom en tar utgangspunkt i at offerplassene er knyttet til den økonomiske sfæren, kan de i en utvidet forstand brukes til å gi en pekepinn på når pelshandelen går fra å være en «attåttnæring», til å bli en hovednæring. Dette vil riktig nok bare gjelde de samene som holdt til i disse områdene, og det er heller ikke sikkert at det var disse personlig som stod for handelen, men at den gikk via mellommenn. Til tross for dette synes det rimelig å kunne anta at de endringene vi ser på de nord-svenske offerplassene reflekterer endringer i det samiske samfunnet i en utvidet forstand, fordi endringene her skjer parallelt med blant annet spredningen av urgravskikken og bjørnegravene. Etterspørselen av pelsvarer fra øst og spredningen av urgravskikken, ser Schanche (2000:331) som samvirkende

faktorer ved at andre samiske grupper som ønsket tilgang til østlige smykker tok opp varangersamiske skikker som urgravene.

4.7: Tolkning av nordnorske sølvdepoter og nordsvenske offerplasser

Bildet som er tegnet av funnsammensetningen i de nordsvenske metalldepotene og de nordnorske sølvdepotene er så forskjellige at jeg synes det er rimelig å se de som helt forskjellige tradisjoner. Med dette er jeg dermed uenig med Odner (1983:57) når han mener det er en kunstig inndeling mellom deponeringene i Nord-Sverige og sølvdepotene i Nord-Norge. Med det vi vet om den samiske deponeringsskikken i Nord-Sverige er det to måter å tolke de nord-norske funnene på. Enten står vi ovenfor en helt forskjellig samisk praksis i Nord-Norge, eller så er det ikke samer som står for disse deponeringene. Jeg er tilbøyelig for å mene det siste. Det viktigste argumentet blir den vesentlige forskjellen fra de nord-svenske offerplassene, men også at det i hele området øst for Skjervøy kun er funnet fire depoter. Dette synes som et lite antall hvis det skal representere en egen skikk hos samene. Det kan også stilles spørsmål om hvorfor samene skulle ta opp en norrøn deponeringsskikk, da de helt klart etterstrebet å identifisere seg med de østlige gruppene (Makarov 1991; Schanche 2000:332).

Et annet viktig poeng er at det innholdsmessig mellom de fire nordligste sølvdepotene, er tildels store forskjeller. Ett av depotene, funnet fra Neiden i Sør-Varanger, har en usikker proveniens (Spangen 2005:48). Dette funnet kan muligens ha kommet fra en grav, ettersom det ble levert etter en tid der de fysiske antropologene hadde vært svært aktive i utgravningen av de samiske gravene (Spangen 2005:48). Funnet fra Lebesby, innerst i Laksefjorden har på sin side en svært usikker datering. Spangen (2005:49-50) heller mot en datering som er så tidlig som 600-tallet, blant annet fordi det inneholder flere betalingsringer av gull og en større gullring som er typisk for folkevandringstid, noe som også er i tråd med tidligere tolkninger av funnet (Hansen og Olsen 2004; Spangen 2005:74). Hun understreker imidlertid at en datering mot 1000-tallet også er mulig (Spangen 2005:50). Det er fristende å gi dette funnet en sen datering, det er langt mer i tråd med den dateringen som ellers gis til depotene i Nord-Norge. De to siste depotfunnene er begge fra Alta og består begge av en enkelt halsring (Spangen 2005:50-51). Den ene av disse er en uvanlig stor halsring av en type som generelt dateres til 900-tallet (Spangen 2005:50). Den andre halsringen er av en type som er vanlig i Norge, men har detaljer som er østlige (Spangen 2005:51). Slike typer blir vanligvis datert fra 1030 og helt opp til 1300-tallet, mens de i Finland normalt dateres mellom

1050 og 1150 (Spangen 2005:51).

Proveniensen til funnene fra Neiden og Lebesby er antatt å være østlig (Spangen 2005:48-50). Av de to funnene fra Alta, kan også den ene halsringen der være det, mens den andre er typisk norsk (Spangen 2005:50-51). Det lille antallet og det faktum at det er godt dokumentert norrøn tilstedeværelse enkelte steder i Finnmark i vikingtid og tidlig middelalder (se f.eks. Andreassen og Bratrein 2011a:317-318; Bratrein 1994:158-159), gjør at jeg er tilbøyelig til å tolke de som norske. Jeg ser for meg to forklaringer som mest plausible. Den første er at det her er snakk om spor etter noen av de første nordmennene som slår seg ned i Finnmark, og at sølvdepotene kan være en form for grenseavtale eller markering, enten ovenfor andre mennesker eller i en religiøs sammenheng. Dette ville være i overensstemmelse med de opplysningene vi får i Svarfdøla saga. En annen forklaring som kanskje passer plasseringen av depotene bedre, er at de gjenspeiler et offer for en god handel. I Ibn Fadlans beretning om Volga-russerne får vi høre hvordan en handelsmann gir et større offer, riktig nok buskap, til en gud som takk for en god handel (Montgomery 2000). En direkte overførsel av detaljer fra Ibn Fadlans beretning til nordnorske forhold, er kanskje noe spekulativ på grunn av flere årsaker som for eksempel avstand og usikkerhet rundt den etniske tilskrivningen i beretningen (se f.eks. Montgomery 2000; Price 1998:39). Likevel synes ikke dette å være en mindre nærliggende sammenligning enn de etnografiske eksemplene som det er vist til her tidligere. Dette kan forstås omtrent på samme måte som Schanche (2000:331) forklarer bruken av østlige smykker hos samene: «Tilgang på eksotiske og magiske gjenstander ble forstått som et resultat av en vellykket samhandling med åndelige makter, og ikke bare som en konsekvens av fordelaktige transaksjoner mellom menneskelige samhandlingspartnere».

Dersom vi går videre med en hypotese rundt depot \leftrightarrow handel, er det flere brikker som også faller på plass. For det første vet vi at sølv var veldig ettertraktet av den norrøne befolkningen, og det er derfor nærliggende å se for seg at de handlet til seg dette der de hadde muligheten – også fra samene. Plasseringen av sølvdepotene i det regionale landskapet faller ikke bare ofte sammen med grenseområder, men også med det som trolig var viktige handelsområder. At det er funnet tre depoter forholdsvis tett i Skjervøy (Spangen 2005:51-57), kan være illustrerende for dette. Foruten antagelig å være i et grenseområde, er dette området også et sted hvor det har vært stor aktivitet med tran- og dyreoljeproduksjon. Denne aktiviteten har etterlatt seg en rekke groper som vitner om stor aktivitet.

4.8: Hellegrøper

De såkalte hellegrøpene er en funnkategori som dukker opp langs hele ytterkysten omtrent Tromsø og helt til Varangerfjorden, med den sterkeste konsentrasjonen på Arnøya, nord for Lyngen (Hansen og Olsen 2004:76). Disse kulturminnene finnes like over strandsonen som ovale eller rektangulære fordypninger på om lag 2-4 x 1-2 m, og ca. 0,5 m dype (Hansen og Olsen 2004:70). En trodde tidligere at disse var samiske graver (Odner 1983:60; Simonsen 1982:576). Man var imidlertid skeptisk ettersom det hverken ble funnet bein eller gravgods i disse «gravene» (Odner 1983:60-61; Reymert 1980:82, 84). Senere utgravninger og analyser av bunnlagene kom derimot til å sannsynliggjøre at det ikke var snakk om graver, men anlegg for utvinning av tran eller olje fra hval/selspekk (Hansen og Olsen 2004:70).

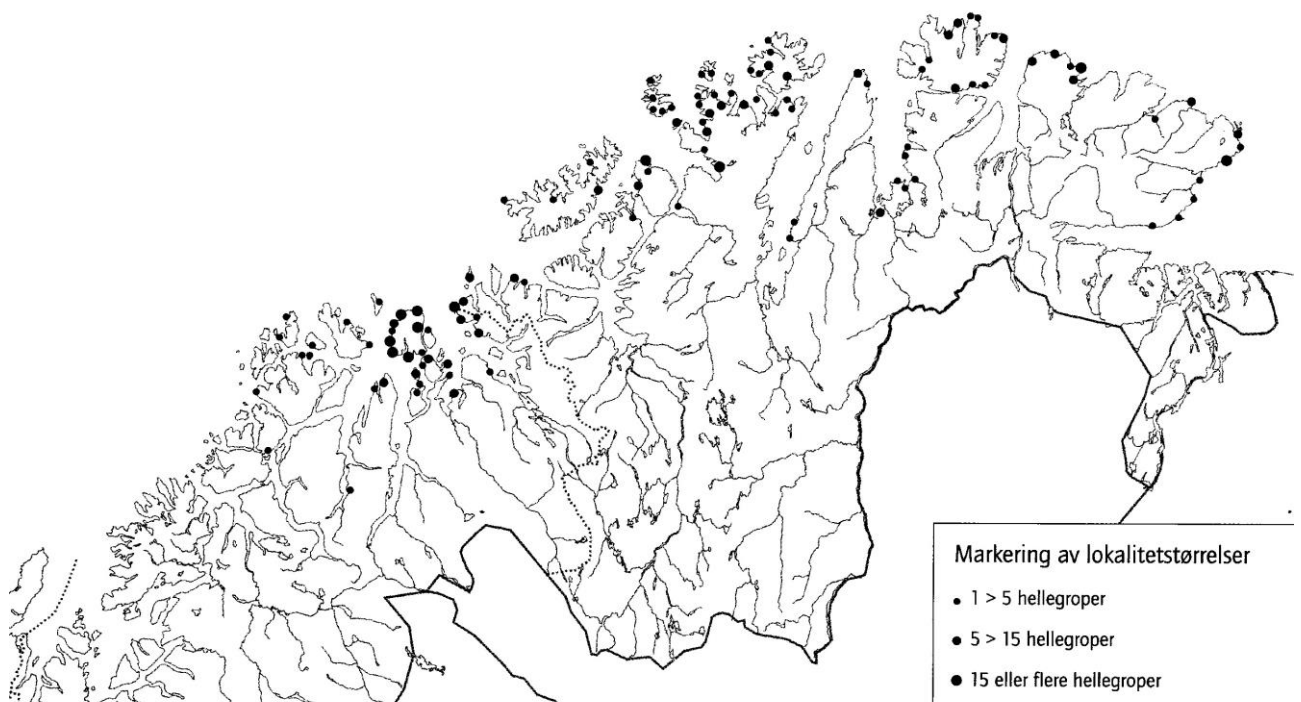
Kronologisk er de eldste datert til 100-200 e.Kr., men de synes ikke å bli «vanlige» før 300-tallet med den mest intensive bruksfasen er mellom 600 og 900 e.Kr. Kun en er datert til etter 1000-tallet (Hansen og Olsen 2004:71). Hansen og Olsen (2004:71) ser dette i sammenheng med konsolideringen av gårds- og høvdingsamfunnene i Nordland og Sør-Troms, men viser til at de geografisk er sterkest konsentrert til grensesonen nord for Lyngen, nærmere bestemt Arnøya og omegn. Her er tettheten av anleggene så stor, at den produksjonen som må ha foregått her, ikke kan forklares ut i fra lokalt forbruk alene (Hansen og Olsen 2004:73).

Det virker nærliggende å se den produksjonen som har foregått i dette område, i sammenheng med handelen med nordmenn. I Ottars beretning, som stammer fra en tid der det var stor aktivitet rundt hellegrøpene, fremgår det at en stor del av den skatten som samene betaler ham også består av maritime produkter. Det kan dog innvendes at den ellers så utførlige listen over produkter, ikke nevner noe om tran eller olje. Heller enn å tolke dette som at disse produktene ikke inngikk i vareutvekslingen mellom nordmenn og samer, synes det rimelig å anta at dette kanskje var varer som ikke var forbundet med noe særlig prestisje. Det kan være at det rett og slett ikke falt Ottar inn å nevne disse varene når han uttalte seg til kong Alfred. Det kan også være at disse varene ikke inngikk i skatteforpliktelsene til samene, men var rene handelsvarer og derfor ikke var relevant å nevne når Ottar ramset opp hva samene betalte han i skatt.

Om vi ser bort i fra en tolkning av de østlige smykkene i norrøne graver som handelsvarer, er det ikke mange arkeologiske spor etter handel mellom samer og nordmenn. Hovedgrunnen ligger nok i et tynt, samisk gravmateriale med daterende funn fra perioden 300-800, om en ser bort fra Varanger (Schanche 1992). Kun tre samiske graver med daterende funn har blitt avdekket (Hansen og Olsen 2004:74). Derimot er det i to av disse (kanskje også

den tredje) smykker som er importert fra germansk område (Hansen og Olsen 2004:74). På tross av at det bare er tre graver, så har man her en viss bekreftelse på handelskontakt også fra samisk materiale. Videre antyder disse funnene at kontakten i de første 8-900 årene primært gikk vestover, for så å styrkes mot øst fra 900- og utover 1000-tallet (Hansen og Olsen 2004:75). Som vi har sett er det fra denne perioden en sterk innflytelse av østlige smykker i det samiske materialet.

Hansen og Olsen (2004:75) peker også på Henriksens (1995:109) teori om at hellegropene etter hvert kan ha fått en betydning som en slags etnisk markør i et grenseområde. Tanken er at med en sterk tilstedeværelse av samer og samisk aktivitet (her tranoljeutvinning), utviklet hellegropene seg med tiden også til å bli en etnisk grensemarkør, en «argumentasjon» for samisk tilstedeværelse og rettigheter til ressurser (Hansen og Olsen 2004:77). De viser til Hodder (1979) som igjen viser til at det i grenseområder ofte vil oppstå en sterkere markering av etnisk tilhørighet. Når hellegropene forsvinner, så mener de at det trolig er et resultat av tilkomsten av nye kulturelle og sosiale mønstre (Hansen og Olsen 2004:77). Den jevne spredningen av hellegroper øst for Arnøy, brytes av en nesten total mangel på hellegroper på Sørøy (se fig. 5).

Figur 5: Hellegropenes geografiske utbredelse (etter Hansen og Olsen 2004:76).

Mangelen her byr på enkelte spørsmål og kan kanskje være med på skape et mer variert bilde av den samiske/norske grensa i vikingtid/tidlig middelalder. Det er grunn til å tro at Sørøy kan ha blitt oppfattet som norrønt område, eller på en annen måte har hatt spesiell status. De arkeologiske kildene som antyder dette er kombinasjonen av norrøne bosetningsspor og svært få hellegroper (Andreassen og Bratrein 2011b:332). Av bosetningssporene er de aller fleste er sesongboplasser av Slettnes-typen (Hesjedal 1993). En mulig forklaring på dette er at nordmennene stod for storfangsten av sel på høsten og at samene, som ellers drev fangst på øya, holdt seg unna (Andreassen og Bratrein 2011b:332). Norsk tilstedeværelse kan være en del av forklaringen på fraværet av hellegroper, men spørsmålet om hvorfor denne øya, tilsynelatende godt innenfor datidas Finnmark (dvs. samenes land), blir en sesongbasert utpost for nordmennene forblir ubesvart. En mulighet er at det opprinnelig kan ha vært et støttepunkt for skipsleia videre nordover på øya, som en så har begynt å utnytte til andre formål.

Historiske kilder fra 1490 beskriver Sørøy som en del av Bjarkøy-godset og det er grunn til å tro at øya har vært en del av godset i lang tid (Andreassen og Bratrein 2011a:317-318). Sørøy ville i så fall ikke vært alene om å være en slik «utpost» i Finnmark. Loppa virker å ha fungert som en utpost med permanent bosetning, som har hatt som mål å overse skipsleia inn til Finnmark (Andreassen og Bratrein 2011b:333). Her er det norrøne graver og bosetningsspor samt enkelte hellegroper (Andreassen og Bratrein 2011b:333). Det virker da nærliggende å anta at samene og nordmennene, i hvert fall tidvis, delte på øya. Det synes sannsynlig at hellegroperne med tiden ble assosiert med samisk nærvær, men jeg er usikker på en tolkning hvor de skal ha fungert som et samisk «hevde» på landet (Henriksen 1995:107), særlig når man tilsynelatende delte på enkelte øyer. Det samme gjelder argumentet om at de skal ha gått ut av bruk som følge av nye kulturelle og sosiale mønstre. For meg virker det mer naturlig at dette heller bør forklares med økonomiske årsaker. At tettheten av hellegroper er størst på og rundt Arnøy, kan ha vel så mye med nærheten til marked og tilgang på ressurser å gjøre, som et behov for å markere et etnisk skille. En i hovedsak økonomisk tolkning av hellegroperne kommer styrkes ytterligere ved at det for eksempel er først med konsolideringen av de nord-norske høvdingssamfunnene etter ca. 600, at forekomsten av hellegroper øker radikalt (Henriksen 2006:54). Det virker nærliggende å tro at deres eksistens har vært nært tilknyttet høvdingdømmets eksistens, ettersom de går ut av bruk samtidig som de nord-norske høvdingdømmene taper ovenfor sentralmakten med kristningen (1000-tallet). Hellegroperne og bruken av dem signaliserte (fremfor definerte) nok et etnisk skille mens de var i bruk, men det kan også være mulig at det her er snakk om en samisk gruppe som har oppfattet seg selv som

kulturelt «annerledes» enn samene i Varanger. Når markedet for deres varer forsvant med høvdingdømmet og tilkomsten av det markedsrettede fisket (Henriksen 2006:56), forsvant ikke bare noe av livsgrunnlaget, men kanskje også noe av det som hadde vært definerende for deres egenart. Det var kanskje i et forsøk på å finne nye måter å definere sin kultur på at man henvendte seg mot Varanger. I forlengelse av dette kan kanskje bruken av østlige smykker ses på som en ny måte for disse å signalisere sin etniske tilhørighet på etter at hellegropene gikk ut av bruk. Om vi strekker tolkningen litt, kan en si at man får en form for «andre samiske etnogenese» i området. Et problem med denne hypotesen er at hellegroper også opptrer videre langs ytterkysten til Varangerfjorden, dog i langt mindre omfang enn ved Arnøya. Dette kan kanskje forklares med at det bare var teknologien som var kjent og ble utnyttet andre steder.

4.9: Den etniske grensen og bosetningsgrunnlag

Hvor den etniske grensen mellom samer og nordmenn gikk og hva den var fundert på, har blitt diskutert i lang tid. Noe entydig svar er heller ikke kommet frem, slik at flere forklaringer synes å ha like stor gyldighet. Sjøvold (1973) var som sagt tilhenger av en innvandringsteori og med bakgrunn i denne argumenterer han for at utbredelsen av den norrøne gården gikk så langt nord som klimaet tillatte (Sjøvold 1974:348). Under arbeidet med eldre jernalder, avviser han Brøggers (1931) mening om at den nord-norske befolkningen hovedsakelig baserte seg på husdyr og jordbruk, slik som i resten av landet (Sjøvold 1962:228-229). Sjøvold (1974:346) mente at dette var umulig på grunn av klimaet og at man istedenfor hadde en befolkning som var dyktig til å ta i bruk attåtninger, som fiske, jakt og fuglefangst, og at disse, ikke jordbruket, var det viktigste næringsgrunnlaget. Hovedargumentene var, foruten de allerede tøffe forholdene for jordbruk, også at de fleste av gårdene lå værhardt til ute ved kysten (Sjøvold 1974:347). Under arbeidet med jernaldermaterialet, moderer han seg noe ovenfor Brøgger og viser til fire hovedgrunner for at nordmennenes økonomi likevel var hovedsakelig basert seg på jordbruk (Sjøvold 1974:347): 1, Mengden jordbruksrelatert utstyr i gravene, 2, Han ser sammenfallet mellom den *sikre* korngrensa og den sammenhengende rekken av jernaldergraver opp til sydspissen av Senja og den *irregulære* korngrensa (dvs. at det tidvis var gode nok forhold til å drive jordbruk) og jordbruksredskapene i yngre jernaldergraver opp til Hillesøy. 3, Han mener det er nærliggende å tro at siden det er en jordbruksbefolkning som innvandrer, så vil denne fortsette å utøve jordbruk slik som de kjente det fra opprinnelsesstedet sitt. 4, Utbredelsen av gårder og jordbruksutstyr, slik som i punkt nr. 2, stemmer i stor grad overens med døgngradskart over Nord-Norge (Sjøvold 1974:348-355).

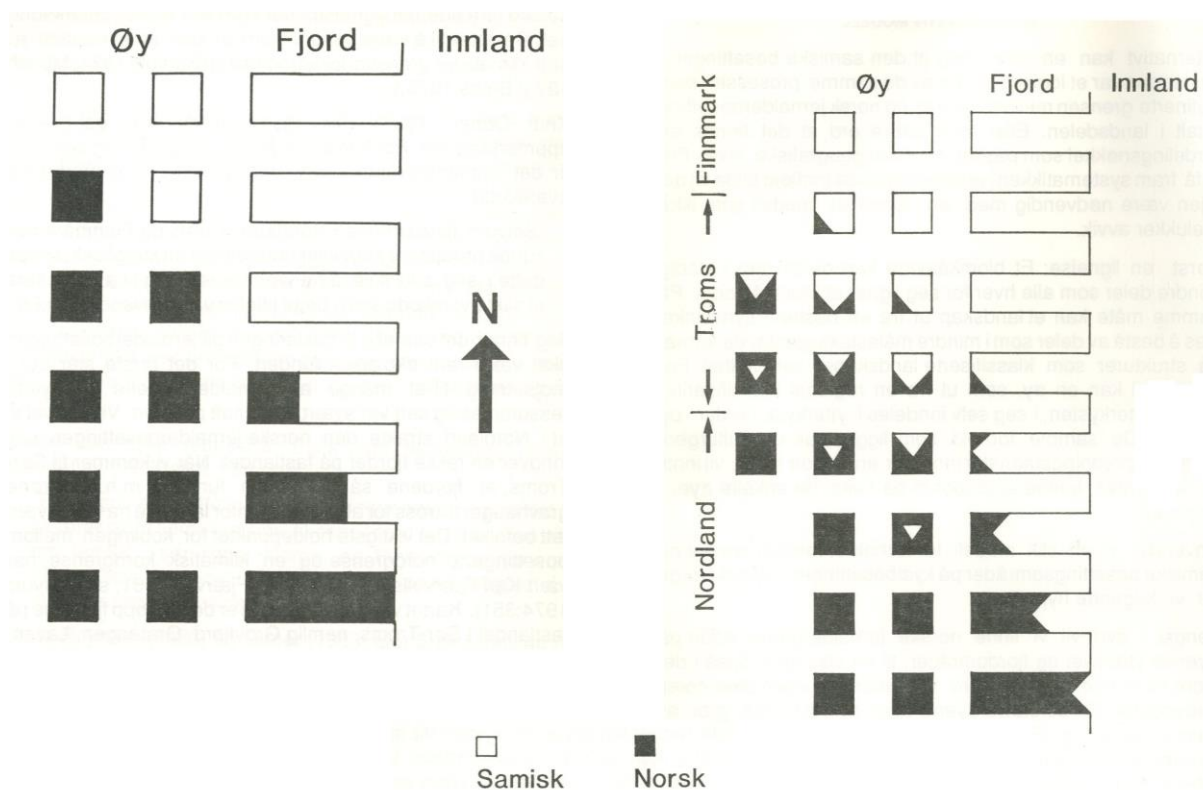
Karlsøy, som ligger et godt stykke utenfor dette, men som samtidig viser en sammenhengende bosetning, og et rikt gravmateriale, forklarer han som en utpost for dristige utvandrere (Sjøvold 1974:348-349).

Odner (1983:85-86) argumenterer på samme måte at korndyrkningen må ha vært viktig for høvdingens maktgrunnlag. Et overskudd var nødvendig for å sikre underhold av en hærstyrke, dermed ville det være uinteressant å dyrke opp jord der det kun var næringsgrunnlag for bonden og familien og et overskudd var minimalt (Odner 1983:85-86). Dette mener han var årsaken til at den norske ekspansjonen stoppet ved Malangen (Odner 1983:85).

Schanche (1989:174) kritiserer slutningene til Sjøvold (1974) og Odner (1983) for å legge for mye vekt på økologiske forklaringer. Hun viser til at mange av jernaldergårdene var plassert på ressursvake steder og at i Nordland var også en rekke av de indre fjordene bosatt. I Sør-Troms er fjordene så godt som funnfrie mht. gravhauger, mens kysten utenfor synes å ha vært tildeles tett befolket (Schanche 1989:174). Et sentralt poeng som Schanche tar opp er den koblingen som Sjøvold gjør mellom den nordre grensen for norrøn bosetning og Karl Fjærvolls (1961) døgngardkart. Hun påpeker at ifølge dette kartet er det de indre fjordområdene som har høyest døgngardsum og derfor burde være de best egnede for jordbruk, samtidig som det finnes gode beitemuligheter for krøtter (Schanche 1989:174). Schanche (1989:176) viser til at Reymert (1980) mener å ha klare holdepunkter for at grensen mot nord er et befolkningsskille mellom samer og nordmenn. Hun mener dette også kan være tilfelle for øst-grensen og viser til to skriftlige kilder, den første er Egilssagaen der det blant annet er forklart at Finnmark strekker seg ned langs Hålogaland i innlandet (Schanche 1989:174-177). Den andre er et utsagn fra en arkeologisk bok fra 1879 hvor det er noen historiske opplysninger fra lokalbefolkningen i Sør-Troms (Schanche 1989:176). Disse forteller at i enkelte områder holder nordmenn utelukkende til langs kysten, mens samer befolker innlandet som av nordmennene refererer til som «Finnmarken», selv om amtet Finnmark også eksisterte (Schanche 1989:176).

På bakgrunn av de funntomme områdene, som hun mener burde være ideelle for jordbruk, og de skriftlige kildene, lanserer Schanche (1989:176, 179) en hypotese der hun mener at grensen mellom den samiske og den norske befolkningen var etnisk og kulturelt fundert, ikke økologisk. I henhold til denne (se fig. 6) så vil en i sør finne norske jernaldergårder både i fjordområder og på øyer, også i innlandet av øyene. Lenger nord vil det bare være norsk bosetning på øyene. Videre nord vil også øyenes fjordbunner og innland være uten spor etter norsk jernalder. Lengst mot nord vil også etterhvert bebyggelse langs

nordkysten på øyene forsvinne før alle spor etter norsk jernalder opphører fullstendig.

Figur 6: To geografiske modeller for samisk/norsk bosetning i Nord-Norge (etter Schanche 1989).

Bratrein (1989:198-200) utelukker heller ikke at en grense kan ha gått langs Malangen slik Rimsbegla sier, men at det i så fall er nødt for å være indre Malangen det er snakk om. Han påpeker også at det har vært stridigheter rundt tolkningen av teksten, men slik han tolker den bør den ikke tolkes bokstavelig når det gjelder det ytre Malangen, ettersom den samtidig opplyser om «kristne menn» som innenfor det som da blir Finnmark (Bratrein 1989:199). På bakgrunn av arkeologiske undersøkelser og C14 dateringer synes det nærliggende å tro at en norrøn/norsk befolkningen har holdt til i Karlsøy området i hvert fall siden merovingertid (Bratrein 1989:146-147, 189). Malangen kan derfor ikke ha utgjort noen definitiv etnisk grense.

Jørn Henriksen, Hansen og Olsen (Hansen og Olsen 2004:75-77; Henriksen 2006:54-55; Olsen 2003:19) velger på sin side å legge mer vekt på Lyngenfjorden som den nordlige norsk-samiske grensen. Bakgrunnen for deres tolkning er mer basert på samisk arkeologi enn norsk, ved at man har tatt utgangspunkt i den tydelige opphopningen av hellegrøper nord for Lyngenfjorden og den påfallende mangel av dem videre vest. Et annet sentralt poeng er at senere tiders grensedracting også går langs Lyngenfjorden (Hansen og Olsen 2004:75). Som et ledd i en fredsavtale mellom Norge og Novgorodriket i Russland i 1326, ble det bestemt at

Lyngstuva skulle utgjøre den vestlige grensen for det felles skatteområdet som ble opprettet mellom de to statene (Bratrein 1989:198). Denne grensen ble visstnok trukket opp etter en eldre grense som gamle menn, både samer og nordmenn, hadde hørt om fra menn som var gamle før dem (Bratrein 1989:198; Guttormsen 2005:150).

Guttormsen (2005:149) mener at Henriksen og de som argumenterer for at hellegropområdene skal ha fungert som en etnisk markør, fremstiller det som om området kun var bosatt av samer og at dette er feil. Han påpeker at det ute på Arnøy og Vorterøy finnes helt sikre spor etter norrøn gårdsbosetning, samt spor av samer vest for Lyngen (Guttormsen 2005:149-151). Foruten dette viser han også til Just Qvigstad (1935) som påpeker at det også er flere av stedsnavnene som er norrøne, og som siden har blitt innlånt i samisk (Guttormsen 2005:149-150). At grensen som trekkes i traktaten fra 1326 skal ha sitt opphav i en eldre, etnisk grense, mener han derfor ikke kan være tilfelle. I stedet påpeker han den særskilte geografien i området, fjellene på Lyngen-halvøya som skjærer opp fra havet i det man kommer med de gamle sjørutene østfra (Guttormsen 2005:151).

Min oppfatning er at å diskutere en konkret, geografisk grense er et blindspor. Nærmest mitt syn var Sjøvold med sin teori i 1962(228-231). Nærheten til havet og ressursene der har trolig vært avgjørende for de nordnorske bøndene (Sjøvold 1974:346). Schanche (1989:174) mener å motbevise dette at områder som lå godt innenfor egnete jordbruksområder etter Fjørvolls døgngradkart, var forblitt ubrukte. Schanche (1989) utleder av dette at disse stedene var bebodd av samer, på tross av at den samiske befolkningen arkeologisk sett var tilnærmet sporløs. Dette mener jeg er en feilslutning. Min oppfatning er at Schanche er for rask til å se bort fra økologiske/klimatiske forklaringer og tyr til etniske- og kulturelle forklaringer. Når de nord-norske bøndene ikke bosetter seg på innlandet av øyene, selv der forholdene lå til rette for jordbruk, virker det mer nærliggende å se om det ikke kan være andre økologiske forklaringer utover døgngradsummen. Bratrein (1989:45) skriver at det blant på øyene i Karlsøy kommune er store klimatiske forskjeller fra de ytre øyene til de indre øyene og fastlandet. På grunn av mer nedbør er det større forskjell mellom vinter- og sommertemperatur i de indre områdene (Bratrein 1989:45-46). For sommermånedene er det snakk om en forskjell på omtrent en grad kaldere på ytterkysten, mens det i vintermånedene er snakk om en til to grader varmere (Bratrein 1989:46). Dette påpeker også Brøgger (1931:33-34). Schanche (1989) påpeker en funnmangel på de indre delene av flere øyer. Dette mener jeg burde kunne forklares med viktigheten av fjærevegetasjon som fôr for dyr gjennom vinteren (Bratrein 1989:48). Jo lengre nord en kom, desto vanskeligere ble det å skaffe nok vinterfôr til husdyrene. Følgelig måtte gårdene å etablere seg slik at de hadde rikelig med

tilgang fjærevegetasjon. Flere andre faktorer som ikke gjenspeiles i døgngradsummen kan tenktes å ha spilt inn på nordmenns bosetningsmønster. På øyenes sentrum og innover i fjordene er vekstsesongen kortere og snøen ligger lengre for å nevne noe (Brunvoll et al. 1994). Det finnes også en viss historisk bekreftelse på dette. I Håkon jarls saga (Snorres Kongesagaer kap. 11) sies det at i dårlige år lå det snø på jordene midtsommers. Det synes derfor ikke rart om man skulle søke seg til kysten, hvor det var mindre snø og større muligheter for husdyr til å beite ute. Med de stadig mer nøyaktige klimamålingene, skulle det synes som et anvendelig konsept å undersøke hvordan den norske jernaldergårdsbosetningen ligger i forhold til diverse klimatiske forhold.

Oppsummert så synes det feil å tolke bosetningsmønstre i Nord-Norge ensidig på bakgrunn av Fjærvolls døgngradkart og fraværet av norsk bosetning. Det virker langt mer overbevisende at flere av nevnte faktorer skal ha spilt inn. Fraværet av norsk bosetning flere steder som ikke med det første virker logisk, blir forklart med at samer var bosatt her, selv om områdene er funntomme. Det kan likevel ikke utelukkes at samene tidvis benyttet seg av disse områdene, men siden samene benyttet seg av andre nisjer og områder som ikke var optimale for nordmenn, kom det ikke til noen interessekonflikt. Dette sammenfaller med det som ble tatt opp i kapittelet om etnisitet, der et av Barths (1982 [1969]:19-20) eksempler på grupper som samarbeider er basert nettopp på dette.

Når jeg tillegger det økologiske aspektet så stor vekt er det fordi jeg mener at dette har vært den viktigste grunnen for hvor man har valgt å bosette seg, spesielt i mer marginale områder. De bosetningene som nordmennene etablerte i Vest-Finnmark, slik som på Loppa og Gjesvær (på Magerøy), har trolig hatt en annen rolle. Disse kan kanskje ha fungert som utposter som skulle sikre skipsleia langs Finnmark (Andreassen og Bratrein 2011b:333, 351) og som midlertidige stopp for skip på veien videre øst (Andreassen og Bratrein 2011a:317). Gjesvær nevnes da også som et slikt sted i Olav den helliges saga (kap. 132), da Tore Hund stopper der etter Bjarmelandsferden. Det virker også nærliggende å tro at det i begynnelsen kan være snakk om sesongboplasser, spesielt i Magerøy sitt (Andreassen og Bratrein 2011a:317), men at dette endres utover i vikingtid slik at de i middelalder er mer eller mindre permanente boplasser (Bruun 2011:56). Også på Sørøya er det tegn som antyder at dette stedet hadde en spesiell rolle hos nord-norske høvdingar. Det er grunn til å spekulere i om fraværet av samiske hellegroper kan være et tegn på at området har hørt under en nord-norsk høvdings innflytelsesområde. Sørøya, og enkelte andre steder, er i middelalderen oppført som en del av Bjarkøyættas eget gods, i motsetning til de andre områdene som ligger under enten kongen eller kirken (Andreassen og Bratrein 2011a; Bratrein 2001b). På bakgrunn av dette og

flere andre momenter, tolker Bratrein (2001b) det som at disse områdene har vært under ættas kontroll siden 900-tallet.

Konklusjonene som jeg mener en kan trekke rundt det norsk/samiske bosetningsmønsteret i Nord-Norge, er sentrert rundt en økologisk og økonomisk tilpasning til omgivelsene. Nordmenn etablerer gårder der det lar seg gjøre, mens samene sesongmessig tar i bruk nisjer som nordmennene ikke bruker. Tidvis har de trolig også utnyttet de samme ressursene, slik som fisket og en del fangst, men dette har trolig skjedd i noenlunde ordnede former. Det virker nærliggende å tro at nordmenn likevel har hatt en form for «førsterett» på enkelte fangstplasser, ettersom de har vært militært sterkere enn den samiske befolkningen. Jeg tror ikke at kulturelle overenskomster har ligget til grunn for hverken nordmenn eller samers bosetningsmønster. Dette vil selvsagt ikke si at de økonomiske og økologiske faktorene ikke kan ha fått en kulturell innpakning, mest sannsynlig har nettopp det skjedd, men på økonomiske premisser.

4.10: Jernets rolle i nord

En siste materialgruppe som også kan kaste litt lys over nord-norske forhold er jernproduksjonen, eller heller fraværet av en sådan. I det samiske materialet er jerngjenstander i seg selv er ikke så veldig vanlige, men det finnes rikelig med indirekte bevis på at jern var mye brukt (Sundquist 1999, 2000). Disse indirekte bevisene består blant annet av rust på bevarte horn- og beingjenstander og at funn av littisk materiale i perioden går kraftig ned. Birgitta Hulthén (1991) argumenterer tilsynelatende sterkt for at asbestkeramikken fra samiske lokaliteter skal ha vært brukt i jernproduksjon. Øyvind Sundquist (2000:14-17) påpeker at det er flere sterke mangler ved hennes argumenter. Det sterkeste argumentet for en jernproduksjon i Finnmark er funn av slagg i asbestkeramikken, men disse er små og er mest sannsynlig smislagg (Sundquist 2000:40-41). Derfor virker det mest sannsynlig at samene importerte jern, men hvorvidt dette skjedde via handel med nordmenn eller østlige folkeslag er et åpent spørsmål. Noen indisier leder en dog til å tro at jernet fulgte de samme østlige handels/utevekslingsrutene som de øvrige metallgjenstandene. For det første nevnes det aldri jern i tekster om handelen mellom samer og nordmenn. For det andre er de viktigste samiske jerngjenstandene pilspisser som følger den samme utformingen som pilene til andre østlige fangstsamfunn (Wegraeus 1971). Dette utelukker likevel ikke at man også importerte råjern fra germanske samfunn og smidde jerngjenstandene selv. Dette ville kunne forklare de jernrestene Hulthén (1991) observerer, men det samme kan også gjenbruk og/eller

modifisering. Også Roger Jørgensen (2010:188, 203) mener at det ut i fra det arkeologiske materialet synes som om samene ikke laget jern selv, men han er av den oppfatningen av at jern inngår i pelshandelen med samene. Ut i fra Jørgensens (2010:117) eget materiale stiller jeg meg noe skeptisk til denne tolkningen ettersom det omtrent ikke er funnet jernbarrer i Nord-Sverige og Nord-Finland. I Nord-Norge er det ikke funnet jernbarrer lenger nord enn Sør-Troms (Jørgensen 2010:123). Jørgensen (2010:122) påpeker at denne materialgruppen riktignok har fått liten oppmerksomhet i Nord-Norge. Mangelen på barrer utenfor norsk område gjør at det virker noe usannsynlig at handelen med nordmenn har vært den viktigste kilden til jern for samene siden de må ha fått barrer som de bearbeidet til sine særegne pilspisser, ikke ferdige gjenstander.

Noe mer overraskende er at det også hos den norrøne befolkningen ser ut til at jern heller ble importert enn fremstilt lokalt. Man kjenner til tre lokaliteter med jernvinne; Hemmestad (førromersk jernalder), Flakstadvåg (romertid) og Rognlivatnet (Misvær, middelalder) (Jørgensen 2010:25). Felles for alle tre er at de oppstår i helt forskjellige tidsperioder og går ut av bruk etter kort tid (Jørgensen 2010:25). Ifølge Jørgensen (2010:25) var bruken av jern omfattende og av den grunn var det sannsynligvis en verdifull vare i høy etterspørsel. I et moderne økonomisk perspektiv, fremstår det derfor som ulogisk at den jernvinna man hadde på Hemmestad og Flakstadvåg, ble lagt ned etter en kort bruksperiode (Jørgensen 2010:199, 202). Bratrein (1989:182) mente at man hadde jernproduksjon på Karlsøy på 700-tallet, men dette tilbakevises av Jørgensen (2010:23) på bakgrunn av fraværet av strukturer som kunne være brukt til fremstilling. Mangelen på egen jernfremstilling, gjør at Jørgensen (2010:202-203) mener jernet må ha vært en viktig del av handelsnettverket, og dermed alliansenettverket, hos høvdingene i Nord-Norge og videre sørover langs kysten. Dette førte igjen til at det kunne være hensiktsmessig å undertrykke en lokal jernproduksjon for å opprettholde disse handelsnettverkene (Jørgensen 2010:202-203). Om de nord-norske høvdingene sto for avskaffelsen av- og hindret oppkomst av en nord-norsk jernproduksjon, hadde dette trolig ingen sammenheng med samenes manglende produksjon (Jørgensen 2010:205).

Dersom Jørgensens (2010) analyse er korrekt, må handelen med jern har altså ha vært en livsnerve for maktbasen til høvdingene i Nord-Norge. Det fremstår da også som noe merkelig at denne tilsynelatende viktige importartikkelen ikke nevnes i de skriftlige kildene. Når kongen forsøker å strupe maktbasen til høvdingene i nord er det enten ved å ta fra dem retten til handel med samene eller ved å hindre korn import, slik vi kan se i Egilssagaen og i Olav den helliges saga (Snorres Kongesagaer, kap. 117). En mulig forklaring kan være at

jernimporten var vanskelig å stoppe, kanskje som følge av at for mange i sør var avhengig av den slik at kongen risikerte å miste støtte om han hindret handelen. Uansett årsak har transporten av jern fortsatt uten lange brudd, slik at en lokal jernproduksjon ikke ble etablert. Kontakten med samfunn i Sør-Norge må således ha vært hyppig og pleiet for å opprettholde denne handelen. Hvorvidt samene fikk sitt jern via nordmenn eller østlige kontakter er et åpent spørsmål. På den ene siden kunne jernet ha vært et godt tillegg i spørsmålet om hva samene fikk ut av pelshandelen. Det lille empiriske materialet vi har i dette spørsmålet peker etter min mening mot at samene importerte jern østfra.

5: Konklusjon

Mye av avhandlingen har gått med på å re-evaluere et tverrfaglig materiale. Dette har etter min mening ledet til en del nye tolkningsmuligheter av det aktuelle materialet. Hvordan fremstår så den samisk-norske interaksjonen i vikingtid og tidlig middelalder etter at materialet er gjennomgått? I kapittel 2.8 ble det konkludert med at de historiske kildene legger mest vekt på samene i en økonomisk kontekst, samtidig som det også rettes mye oppmerksomhet mot samenes magiske evner. Denne troen syntes å bevege seg fra respekt i den norrøne jernalderen, til forakt i den kristne middelalderen. For høvdingene i Nord-Norge synes kontakt og handel med samene å ha vært en viktig del av deres maktbase. Det har også blitt argumentert for at dette speiles i det arkeologiske materialet. Dessverre har det blitt en viss skjevfordeling av oppmerksomheten rettet mot det samiske, kontra det norske materialet. Dette mener jeg kan forsvares med at det norske materialet er langt mer omfattende enn det samiske, spesielt i randsonene der det meste av oppmerksomheten til denne avhandlingen har vært rettet. I tillegg er også de skriftlige kildene skrevet fra et norsk ståsted.

For den samiske delen av befolkningen har bruken av østlige smykker trolig vært en måte å utrykke sin kulturelle egenart. Når disse dukker opp i en norrøn kontekst har flere forskere argumentert for at de fortsatt fungerer som symboler på samisk kulturell tilhørighet. Disse individene forklares da med at de er samiske kvinner som har blitt giftet bort til en norrøn mann, eller at de representerer folk med en alternativ eller hybrid, kulturell identitet. Argumentet som her blir ført mot disse to tolkningene, er at selv om det ikke er umulig at enkelte av disse kvinnene er samiske, er det arkeologiske materialet som legges til grunn for en slik tolkning etter mitt syn for svakt. Det er ikke uvanlig at det blir funnet insulære smykker i norrøne kvinnegraver. Disse tolkes i overveiende grad som import- eller plyndringsgjenstander. I noen tilfeller er det imidlertid andre faktorer som også peker mot at

den gravlagte også er av insulært opphav, men disse utgjør et mindretall. Her har det blitt argumentert for at de østlige smykkene bør tolkes på samme måte som de insulære, det vil si, som at de stort sett gjenspeiler handel, ikke etnisitet.

Sølvdepotene i Nordland og Troms ser ut til stort sett å ha vært norske foretak. I Finnmark tyder det på at enkelte kan være av et samisk opphav, men disse nedleggelsene virker å ha hatt et helt annet formål enn de norske. Sølvdepoter med kun én gjenstand er stort sett viet liten oppmerksomhet, da det etter mitt syn i disse tilfellene kan være snakk om en personlig ofring eller et sølvgjemme. Depotene som inneholdt mer enn én gjenstand, blir foreslått at kan representerer en materiell rest etter en form for avtale mellom stormenn om sikring av skipsleia mot sør. Det var essensielt for stormennenes økonomi at denne ferden var trygg, ikke bare for at deres varer skulle komme trygt til markedene i sør, men også at gods de trengte kom seg trygt til nord. Av varene som ble fraktet nord blir korn nevnt i de skriftlige kildene, ettersom som det tidvis var vanskelig å produsere nok av det lengst nord. Trolig inngikk også jern. Det har i følge Jørgensen (2010) ikke blitt påvist en omfattende jernproduksjon i Nord-Norge, hverken i jernalder eller middelalder. Den produksjonen som i ulike perioder ble startet opp, ble avsluttet etter kort tid. Dette har ledet meg til å tro at kontroll over jernimporten trolig har hatt en betydning for maktbalansen mellom høvdingene og stormennene i Nord-Norge.

Depotene øst for Lyngen har vært vanskeligere å gi en tilfredsstillende tolkning. Enkelte kan ha et norsk opphav, til tross for at de ligger utenfor de norske bosetningsområdene. Likevel bør nok sølvdepoter i Finnmark betraktes som samiske, da det også har vært en viss tradisjon for å gjemme bort sølv. De bør etter min mening ikke betraktes som en samisk parallell til de norske deponeringene. De sikre samiske deponeringene, referert til som offerplasser, befinner seg i Nord-Sverige og har en helt annen funnsammensetning og deponeringsskikk. Mens sølvdepotene tradisjonelt oppfattes som en enkelt nedleggelse, har man på de samiske offerplassene deponert flere ganger over lang tid. Også gjenstandstypene som man har valgt å deponere er forskjellige.

Både norrøne graver og sølvdepoter med østlige smykker, har blitt forsøkt forklart med teorier rundt etnisk hybridisering eller kulturell kreolisering. I kapittel 3.7 konkluderes det med at bruken av etniske analogier er diskutabel, ettersom nærmest enhver teori om etniske og kulturelle mønstre kan finne individuelle trekk som analogi i det mangfoldige etnografiske materialet. Mest kritisk har jeg likevel vært mot bruken av det arkeologiske materialet som etnisk indikator. Man har gitt spesifikke gjenstander en definisjonsmakt over etnisitet og beholdt denne gjennom ulike kontekster slik at et blandet materiale representerer

en blandet etnisitet.

Det norske bosetningsmønsteret i jernalder i Nord-Norge har også blitt drøftet. Fremfor å gi bosetningsmønsteret en etnisk og kulturell forklaring, blir det argumentert ut fra økonomiske, strategiske og økologiske standpunkter. Det samisk-norske forholdet var, etter min mening, preget av de norske høvdingenes store utbytte av handel og skattlegging av samene. Samene på sin side fikk tilgang til varer som ellers var utilgjengelige, slik som jordbruksprodukter. Smykker, og kanskje også jern, fikk de østfra da disse var utformet slik at de kunne brukes til å uttrykke sin kulturelle egenart. Nordmennene på sin side styrket og oppdaterte sin tilhørighet til det norske og germanske kulturfellesskapet gjennom jevn kontakt mot sør i Norge, de britiske øyer og kontinentet. Enkelte kulturelle særpreget krysset påviselig den etniske grensen, men det er få det kan henvises til og det er derfor min oppfatning at man fortsatt var bevisst hvilket kulturelle fellesskap man tilhørte. Gjenstander som har krysset den etniske grensen forekommer for meg som gjenstander som er blitt gitt en ny betydning, og ikke lenger representerer det kulturelle særpreget de gjorde hos den opprinnelige befolkningen.

Det bildet som for meg trer frem av de kildene som her har blitt gjennomgått, er at det samisk-norske forholdet i vikingtid og middelalder er preget av handel og samarbeid, men uten større kulturell utveksling. Det samiske og norske samfunnet har fungert som et symbiotisk forhold der den enes økonomiske spesialisering har kunnet fylle ut et behov eller marked hos den andre.

Litteraturliste:

- Andersen, O.
1992 *Ofohtagat: samer og nordmenn i Ofoten*. Upublisert hovedfagsoppgave i arkeologi, Universitetet i Bergen.
- Anderson, A.
1981 Economic Change and the Prehistoric Fur Trade in Northern Sweden: The Relevance of a Canadian Model. *Norwegian Archaeological Review* 14(1), s. 1-38
- Andreassen, R. L. og H. D. Bratrein
2011a Finnmark, Bjarkøy and the Norwegian kingdom. I *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the Archaeology of Multi-Room Houses*, redigert av B. Olsen, P. Urbańczyk og C. Amundsen, s. 315-327. Novus Press, Oslo.
2011b Finnmark, between the east and the west. I *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the Archaeology of Multi-Room Houses*, redigert av B. Olsen, P. Urbańczyk og C. Amundsen, s. 329-353. Novus Press, Oslo.
- Barth, F.
1982 [1969] *Ethnic groups and boundaries: the social organization of culture difference*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Baudou, E.
1986 Ortnamn och nordliga kulturprovinser under järnålder och medeltid. *Tre kulturer 3. Medlemsbok för Johan Nordlander-sällskapet*.
1987 Samer och germaner i det förhistoriska Norrland. *Bebyggelsehistorisk tidsskrift* 14:9-23.
- Bendiktsson, J.
1959 «*Flateyrbók*» i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid. Redigert av F. Hødnebo. vol. 4. Gyldendal, Oslo.
- Bergman, I., L. Östlund, O. Zackrisson og L. Liedgren
2007 Stones in the snow: a Norse fur traders' road into sami country. *Antiquity* 81(312):397-408.
- Bergstøl, J. og B. Holm Sørensen
1997 *Fangstfolk og bønder i Østerdalen: rapport fra Rødsprojekts delprosjekt "marginal bosetning"*. Varia 42. Oldsaksamlingen, Oslo.
- Bratrein, H. D.
1989 *Karlsøy og Helgøy bygdebok: folkeliv, næringsliv, samfunnsliv*. Karlsøy kommune, Hansnes.
2001a Finnekongen Martin og rikskongen Håkon den femte. *Håløygminne* 82 (1):1-10.
2001b Adelsgoods og krongods i Finnmark. *Håløygminne* 82 (3):57-84.

- Bratrein, H. D. N., Einar
 1994 Inn i Riket: Politisk og økonomisk integrasjon gjennom tusen år. I *Nordnorsk Kulturhistorie: Det gjenstridige landet*, redigert av E.-A. H. Drivenes, Marit Anne og H. A. Wold, s. 146-209. vol. 1. Gyldendal Norsk Forlag, Oslo.
- Brunvoll, F., P. Schøning, S. Rübbergt, P. Theodorsen, G. Kielland og S. Midtland
 1994 *Naturmiljøet i tall 1994: en samarbeidsutgivelse mellom Statistisk sentralbyrå, Direktoratet for naturforvaltning og Statens forurensningstilsyn*. Universitetsforlaget.
- Bruun, I. M.
 2007 *Blandede graver - blandede kulturer?: en tolkning av gravskikk og etniske forhold i Nord-Norge gjennom jernalder og tidlig middelalder*. Upublisert masteroppgave i arkeologi. Det samfunnsvitenskapelige fakultet, Tromsø.
- 2011 "De bor snart hist, snart her": nordnorske fiskevær i middelalder. *Ottar* 286(3):54-61.
- Brøgger, A. W.
 1928 Håløygenes Bjarmelandsferder. *Tromsø museums skrifter* 2.
- 1931 *Nord-Norges bosetningshistorie: en oversikt*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie C 2:4. Aschehoug & Co., Oslo.
- Bødal, S. M.
 1998 *Vik i Sogn 750-1030: lokalsamfunn med overregionale kontakter*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitet i Bergen.
- Bøe, J.
 1926 *An ornamented Celtic bronze object, found in a Norwegian grave*. Bergen Museums Aarbok 1924-25. Historisk antikvarisk række nr. 4. A/S John Griegs boktrykkeri, Bergen.
- Comaroff, J. L. og J. Comaroff
 1992 *Ethnography and the historical imagination*. Westview Press, Boulder.
- Eldorhagen, M.
 2001 *Ovale spenner i Nord-Norge og Trøndelag: stil og symbolisme i sosial sammenheng*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø.
- Fidjestøl, B.
 1984 *Snegle-Halle og andre småsoger ; Soga om Torgils og Havlide* 3. Samlaget, Oslo.
- Finnur Magnússon
 1820 *Sneglu-Halle's Reiser og Hændelser i det 11te Aarhundrede*, København.
- Fjellström, P.
 1962 *Lapskt silver: studier över en föremålsgrupp och dess ställning inom lapskt kulturliv* 3. Lundequistska bokhandeln, Uppsala.

- Fjærvoll, K.
1961 *Korndyrkinga i Hålogaland i gammel tid: 1500 og 1600-åra*. . Tilleggsbok til Håløygminne. Svorkmo prenteverk.
- Flokenes, K. og T. Titlestad
2001 *Morkinskinna: norske kongesoger 1030-1157*. Erling Skjalgssonselskapet, Hafrsfjord.
- Fossum, B.
2006 *Förfädernas land: en arkeologisk studie av rituella lämningar i Sápmi, 300 f. Kr-1600 e. Kr*. Institutionen för arkeologi och samiska studier, Umeå universitet, Umeå.
- Gabrielsen, T.
2007 *Riksbudsmenn i Nord-Norge 850-1350*. Upublisert masteravhandling. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.
- Gjessing, G.
1929 Ophavet til Håløygjarlenes rike. En liten arkeologisk skisse. *Håløygminne 2*.
1930 Mere om ophavet til Håløygjarlenes rike. *Håløygminne 1*.
1939 Noen nordnorske handelsproblemer i jernalderen. *Viking III:37-54*.
1973 *Norge i Sameland*. Gyldendal, Oslo.
- Glørstad, A. Z. T.
2010 *Ringspennen og kappen: kulturelle møter, politiske symboler og sentraliseringsprosesser i Norge ca. 800-950*. Ph.d avhandling. Universitetet i Oslo, Oslo.
- Gollwitzer, M.
1997 Yngre jærnålder i fjälltrakterna. I *Möten i gränsland: samer och germaner i Mellanskandinavien*, redigert av I. Zachrisson og M. Nockert, s. 27-33. Statens historiska museum, Stockholm.
- Guttormsen, H.
2005 *Fra istid til Læstadius*. Lyngen bygdebok.
- Hagen, A.
1967 *Norges oldtid*. Cappelen, Oslo.
1977 *Norges oldtid*. Cappelen, Oslo.
1983 *Norges oldtid*. Cappelen, Oslo.
- Hansen, L. I.
1990 *Samisk fangstsamfunn og norsk høvdingeøkonomi*. Novus Forlag, Oslo.

- Hansen, L. I. og B. Olsen
2004 *Samenes historie*. Cappelen akademisk forlag, Oslo.
- Henriksen, J. E.
1995 *Hellegropene: fornminner fra en funntom periode*. Upublisert hovedfagsoppgave, Universitet i Tromsø.
2006 Ild og tranolje - hellegroper og nordnorsk jernalder. *Ottar* 262(4):50-57.
- Hermann Pálsson
1997 *Úr landnorðri: samar og ystu rætur íslenskrar menningar* 54. Bókaútgáfa menningarsjóðs, Reykjavík.
- Hermann Pálsson og L. K. Schei
2002 *Ramsta-sagaene*. Aschehoug i samarbeid med Fondet for Thorleif Dahls kulturbibliotek og Det norske akademi for sprog og litteratur, Oslo.
- Hesjedal, A.
2001 *Samisk forhistorie i norsk arkeologi 1900-2000*. Doktorgradsavhandling. Stensilserie B nr. 63, Tromsø.
- Hesjedal, A., Charlotte Damm, Bjørnar Olsen og Inger Storli
1993 *Arkeologiske undersøkelser på Slettnes, Sørøy 1992* 25. Tromsø kulturhistorie, Tromsø.
- Hodder, I.
1979 Social and economic stress and material culture patterning. *American Antiquity* 44.
- Holand, I.
1989 *Graver og samfunn: samfunnsutvikling og -organisasjon i Nord-Hålogaland i Jernalderen, basert på endringer og variasjon i gravskikk*. Upublisert magisteravhandling, Universitetet i Tromsø.
- Holm-Olsen, I. M.
1990 O. M. Nicolaissens utgravninger og nordnorsk gravskikk i jernalderen. *Viking* LIII:91-101.
- Holt, R.
2011 Ble Norge samlet nordfra? *Ottar* 286(3):3-8.
- Hulthén, B.
1991 *On ceramic ware in Northern Scandinavia during the Neolithic, Bronze and Early Iron Age: a ceramic-ecological study*. *Archaeology and environment* 8. Universitetet i Umeå, Umeå.
- Hætta, O. M.
1980 *Eldste skriftkilder om samer*. Same Tema III 12. Skoledirektøren : Høgskolen i Finnmark, Vadsø.

- Hødnebø, F.
1966 «*Morkinskinna*» i Kulturhistorisk Leksikon for nordisk middelalder: fra vikingtid til reformasjonstid. Redigert av F. Hødnebø, s. 704-706 vol. 11. Gyldendal, Oslo.
- Hødnebø, F., H. Magerøy, A. Holtsmark og D. A. Seip
1998 *Snorres kongesagaer*. Gyldendal, Oslo.
- Hårdh, B.
1996 *Silver in the Viking Age: a regional-economic study* No. 25. Rudolf Habelt, Bonn.
- Indrebø, G., A. Løftingsmo og B. Fidjestøl
1973 *Ågrip or Noregs kongesoger*. 2. ed. Samlaget, Oslo.
- Johansen, E. og K. Odner
1968 Arkeologiske undersøkelser på Mortensnes ved Varangerfjorden. *Viking* XXXII:57-84
- Jón Viðar Sigurðsson
2014 Personlig kommunikasjon. Epost den 10.08.
- Jones, S.
1997 *The archaeology of ethnicity: constructing identities in the past and present*. Routledge, London.
- Jørgensen, R.
2010 *Production or trade?: the supply of iron to North Norway during the Iron Age*. University of Tromsø, Tromsø.
- Kjeldstadli, K.
1999 *Fortida er ikke hva den en gang var: en innføring i historiefaget*. Universitetsforlaget, Oslo.
- Kristiansen, K.
1978 The Consumption of Wealth in Bronze Age Denmark. A Study in the Dynamics of Economic Processes in Tribal Societies. I *New Directions in Scandinavian Archaeology*, redigert av K. Kristiansen og C. Müller-Paludan. Studies in Scandinavian Prehistory and Early History. vol. 1. The national Museum of Denmark, København.
- Lie, H.
1951 Egils saga. I *Islandske ættesagaer*, redigert av H. Lie. Oversatt av H. Lie. vol. 1. Aschehoug, Oslo.
- Lindkjølen, H.
1993 *Nordisk saga: samene i litteraturen*. Tyri, Oslo.
- Lund, J.
2009 *Åsted og vadedsted: deponeringer, genstandsbiografier og rumlig strukturering*

som kilde til vikingetidens kognitive landskaber nr. 389. Institutt for arkeologi, konservering og historie, Universitetet i Oslo, Oslo.

Lundholm, K.

1973 Järnålder i Arjeplog, I *Bonde - Veidemann Bofast - ikke Bofast i Nordisk Forhistorie*, redigert av P. Simonsen, G. S. Munch, s. 234-245, Tromsø. vol. XIV. Tromsø Museums Skrifter, Tromsø.

Magnus, B. og B. Myhre

1972 The concept 'Immigration' in Archaeological Contexts Illustrated by Examples from West Norwegian and North Norwegian Early Iron Age. *Norwegian Archaeological Review* 5(1):45-61.

Makarov, N. A.

1991 "Eastern" Ornaments of the 11th- 13th Centuries in the Sami Areas: Origins and Routes. *Acta Borealia* 2, s. 57-80.

Manker, E.

1961 *Lappmarksgravar: dödsföreställningar och gravskick i lappmarkerna* 17. Acta Lapponica, Stockholm.

Montgomery, J. E.

2000 Ibn Fadlan and the Rusiyyah. *Journal of Arabic and Islamic studies* 3:1-25.

Mulk, I.-M.

1994 *Sirkas: ett samiskt fångstsamhälle i förändring Kr.f.-1600 e.Kr* 6. Studia Archaeologica Universitatis Umensis, Umeå.

Munch, G. S.

1967 Funnene fra Eiterjord i Beiarn og Vestvatn i Misvær. *Viking* XXXI:99-121.

1973 Næringsgrunnlaget i Nord-Norge i middelalder. I *Bonde - Veidemann Bofast - ikke Bofast i Nordisk Forhistorie*, redigert av P. Simonsen og G.S Munch, s. 291-300. vol. XIV. Tromsø Museums Skrifter, Tromsø.

1993 Hagbartholmen i Steigen - en "gravholme" fra jernalder med en spesiell kvinnegrav fra vikingtid. I *Kvinneforskermaraton III*, redigert av T. Holmen, s. 130-137. Universitetet i Tromsø, Tromsø.

2013 Tre kvinner fra vikingetidens stor-Tromsø. *Ottar* 295(2):19-24.

Mundal, E.

1996 The perception of the Saamis and their religion in Old Norse sources, s. 97-116. Mouton de Gruyter, Berlin.

Myrvoll, E. R.

2011 Excavation of Iron Age sites. I *Hybrid Spaces*, redigert av B. Olsen, P. Urbańczyk og C. Amundsen, s. 83-92. Novus Press, Oslo.

- Nielssen, A. R.
2012 *Landnám fra nord: utvandringa fra det nordlige Norge til Island i vikingtid*. Orkana akademisk, Stamsund.
- Näsman, U.
1988 Analogislutning i Nordisk Jernalderarkæologi. Et bidrag til udviklingen af en nordisk historisk etnografi. I *Fra Stamme til Stat i Danmark 1*, redigert av P. Mortensen og B. M. Rasmussen. Jysk Arkæologiske Selskabs Skrifter, vol XXII. Jysk Arkæologiske Selskab, Højbjerg.
- Odner, K.
1983 *Finner og terfinner: etniske prosesser i det nordlige Fenno-Scandinavia 9*. Oslo Occasional Papers in Social Anthropology, Oslo.
- Olsen, B.
1984 *Stabilitet og endring: produksjon og samfunn i Varanger, 800 f.Kr.-1700 e.Kr.* Upublisert magisteravhandling, Universitetet i Tromsø.

1994 *Bosetning og samfunn i Finnmarks forhistorie*. Universitetsforlaget, Oslo.

2003 Belligerent Chieftains and Oppressed Hunters? Changing Conceptions of Interethnic Relationships in Northern Norway during the Iron Age and the Early Medieval Period. I *Contact, continuity, and collapse: the Norse colonization of the North Atlantic*, redigert av J. H. Barrett and B. Olsen, s. 9-31. Brepols, Turnhout.

2004 Hva er samisk forhistorie? I *Samisk forhistorie. Rapport fra konferanse I Lakselv 5.-6. september 2002*. s. 20-30. Varanger samiske museum, Varangerbotn.

2011 A Brief Outline of the Historical Setting. I *Hybrid spaces: Medieval Finnmark and the Archaeology of Multi-Room Houses*, redigert av B. Olsen, P. Urbańczyk and C. Amundsen, s. 29-32. Novus Press, Oslo.
- Olsen, M.
1920 Semsveinar i Vatnsdoelasaga: et sproglig og litteraturhistorisk bidrag. *Maal og Minne* XII:46-54.
- Price, N.
1998 Ethnic Attitudes, Ethnic Landscapes. Some Thoughts on the Viking Age. I *Etnisitet eller kultur*, redigert av B. W. Jonhnsen, Stig. Mitthögskolan, Östersund.
- Qvigstad, J.
1935 *De lappiske stedsnavn i Troms fylke* 28. Novus Forlag, Oslo.
- Rafn, C. C.
1826 *Kong Olaf Tryggvesøns Saga*. Oldnordiske sagaer 3. Nordiske Oldskrift Selskab, København.
- Reymert, P. K.
1980 *Arkeologi og etnisitet: en studie i etnisitet og gravskikk i Nord-Troms og Finnmark i tiden 800-1200*. Upublisert magisteravhandling, Universitetet i Tromsø.

- Rolfsen, P.
1973 Har det vært innvandring til Nord-Norge i eldre jernalder? I *Bonde - Veidemann Bofast - ikke Bofast i Nordisk Forhistorie*, redigert av P. Simonsen og Munch G. S., s. 279-285. vol. XIV. Tromsø Museums Skrifter, Tromsø.
- Salvesen, A.
1990 [1969] *Norges historie. Historien om de gamle norske kongene / Theodricus munk. Historien om danenes ferd til Jerusalem*. Aschehoug, Oslo.
- Schanche, A.
1986 *Nordnorsk jernalderarkeologi: et sosialgeografisk perspektiv*. Upublisert magisteravhandling, Universitetet i Tromsø.

1989 Jernalderens bosettingsmønster i et fleretnisk perspektiv. I *Framskritt for fortida i nord. I Povl Simonsens fotefar*, redigert av R. Bertelsen, P. K. Reymert og A. Utne, s. 171-184. vol. 22. Tromsø Museums Skrifter, Tromsø.

2000 *Graver i ur og berg: samisk gravskikk og religion fra forhistorisk til nyere tid*. Davvi girji, Karasjok.
- Schanche, K.
1992 *Den funntomme perioden: Nord-Troms og Finnmark i det første årtusen e.Kr 2*. NAVF, Oslo.
- Schefferus, J.
1956 [1673] *Lapponia*. Svensk oversettelse ved H Sundin: *Lappland*. Acta Lapponica VIII, Stockholm.
- Serning, I.
1960 *Övre Norrlands järnålder 4*. Vetenskapliga Biblioteket i Umeå, Umeå.
- Simonsen, P.
1982 *Veidemann på Nordkalotten. Hefte 4. Det samfunnsvitenskapelige Intitut ved Universitetet i Tromsø*. Stensilserie B - historie nr. 21. Universitetet i Tromsø.
- Sjøvold, T.
1962 *The Iron Age Settlement of Arctic Norway. A Study in the Expansion of European Iron Age Culture Within the Arctic Circle. I: Early Iron Age (Roman and Migration Periods)*. X. Tromsø museums skrifter, Tromsø/Oslo.

1973 Den norske innvandring til Nord-Norge. I *Bonde- Veidemann Bofast-Ikke Bofast i Nordisk Forhistorie*, redigert av P. Simonsen og G. S. Munch, s. 253-264. vol. XIV. Tromsø Museums Skrifter, Tromsø.

1974 *The Iron Age Settlement of Arctic Norway. A Study in the Expansion of European Iron Age Culture Within the Arctic Circle. 2: Late Iron Age (Merovingian and Viking Periods)*. Tromsø.

- Skandfer, M.
2001 The early Comb-Ceramics in Northern Fennoscandia: Material Expression of Cultural Identity? *Proceedings of the Scandinavian archaeological practice - in theory: proceedings from the 6th Nordic TAG, Oslo 2001* 1:457. Oslo.
- Solberg, B.
2003 *Jernalderen i Norge: ca. 500 f.Kr.-1030 e.Kr.* Cappelen akademisk forlag, Oslo.
- Solli, B.
2002 *Seid: myter, sjamanisme og kjønn i vikingenes tid.* Pax, Oslo.
- Spangen, M.
2005 *Edelmetalldepotene i Nord-Norge: komplekse identiteter i vikingtid og tidlig middelalder.* Upublisert hovedfagsoppgave, Universitetet i Tromsø.
- Steinsland, G.
2005 *Norrøn religion: myter, riter, samfunn.* Pax, Oslo.
- Storli, I.
1991 De østlige smykkene fra vikingtid og tidlig middelalder. *Viking* LIV:89-104.

2006 *Hålogaland før rikssamlingen: politiske prosesser i perioden 200-900 e.Kr* vol. 123. Novus forlag, Oslo.
- Sundquist, Ø.
1999 Asbest som redskapsmateriale. *Ottar* 99(2):33-38.

2000 Funksjon, relasjon, symbol: Kjelmøykeramikk og tidlig jernbruk i Finnmark. *Tromura Kulturhistorie* nr 32.
- Sørheim, H.
2011 Three prominent Norwegian ladies with British connections. *Acta Archaeologica* 82:17-54.
- Urbańczyk, P.
1992 *Medieval Arctic Norway.* Semper, Warszawa.
- van Dommelen, P.
2002 Ambiguous Matters: Colonialism and Local Identities in Punic Sardinia. I *The Archaeology of colonialism*, redigert av C. L. Lyons og J. K. Papadopoulos. Getty Publications, Los Angeles.
- Wegraeus, E.
1971 *Vikingatida pilspetsar i Sverige: en förbisedd föremålsgrupp.* Licentiatexamen i nordisk och jämförande fornkunskap, Uppsala Univeristet.
- Wiik, S. A.
1951 Sagaen om Vatsdølene. I *Islandske ættesagaer*, redigert av H. Lie. Oversatt av S. A. Wiik. vol. 2. Aschehoug, Oslo.

Zachrisson, I.

1976 Lapps and Scandinavians: archaeological finds from Northern Sweden. *Early Norrland* 10.

1984 *De samiska metalldepåerna år 1000-1350: i ljuset av fyndet från Mörtrträsket, Lappland* 3. *Archaeology and Environment* 3, Umeå.

1997 Varför samiskt? I *Möten i gränsland: Samer och germaner i Mellanskandinavien*, redigert av I. Zachrisson, s. 189-220. Statens historiska museum, Stockholm.

Zachrisson, T.

1998 *Gård, gräns, gravfält: sammanhang kring ädelmetalldepåer och runstenar från vikingatid och tidig medeltid i Uppland och Gästrikland* 15. *Stockholm studies in archaeology* 15, Stockholm.